

Zorg voor het zorgdier

Een onderzoek naar dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen

Bron afbeeldingen voorkant: E.Falter (eigen foto)

Zorg voor het zorgdier

Een onderzoek naar dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen

Februari 2017
Suzanne Buikstra (2046) en Ellen Falter (1055)
Begeleiders: Ilse Hendriksen en Hilde Wierenga
Opdrachtgever: Elte-Jan Visser,
Federatie Landbouw en Zorg

Voorwoord

Voor u ligt het afstudeeronderzoek “Zorg voor het zorgdier”, een onderzoek naar dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen. Dit onderzoek is uitgevoerd door twee studenten van Hogeschool van Hall Larenstein te Leeuwarden in opdracht van de Federatie Landbouw en Zorg. Dit onderzoek is tot stand gekomen door de interesse van de studenten te combineren met de vraag van de federatie, het in kaart brengen en verbeteren van dierenwelzijn op zorgboerderijen.

Wij hadden dit onderzoek niet tot stand kunnen brengen zonder de hulp van bepaalde mensen. Ten eerste willen wij de opdrachtgever, Elte-Jan Visser van de Federatie Landbouw en Zorg, bedanken voor de mogelijkheid deze opdracht te kunnen uitvoeren en zijn aanvullende ideeën over het onderzoek. Daarna willen wij onze grote dank uitspreken voor onze begeleiders, Ilse Hendriksen en Hilde Wierenga, voor hun tijd, steun en feedback op de juiste momenten. Vervolgens willen wij graag de onafhankelijke begeleiders bedanken voor hun feedback, Hans Bezuijen en Susan Ophorst. Ook willen we de dierenwelzijnsexperts, Vincent Pompe en Marko Ruis, bedanken voor hun deskundige kijk op de resultaten en adviezen over verbeteringen voor de dierenwelzijnsknelpunten. Tenslotte willen we graag alle respondenten en zorgboeren bedanken die ons zo hartelijk hebben ontvangen op hun zorgboerderijen en tijd vrij hebben gemaakt voor de interviews. Allen heel hartelijk dank!

Wij wensen u veel leesplezier toe!

Suzanne Buikstra en Ellen Falter
Leeuwarden, februari 2017

Samenvatting

Dierenwelzijn is de kwaliteit van leven zoals het door het dier zelf ervaren wordt, vrij van ongemakken en pijn waarbij het dier zich in een toestand bevindt waarin hij in zijn natuurlijk behoeften kan voorzien. Dit onderzoek richt zich op dierenwelzijn op zorgboerderijen en tijdens dit onderzoek zijn de dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen geïnventariseerd. Uiteindelijk is de invloed van de interactie tussen cliënten en dieren op het welzijn van de dieren vastgesteld. Daarnaast is onderzocht hoe de gevonden dierenwelzijnsknelpunten verbeterd konden worden door de houding van de zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen te achterhalen en advies te vragen aan de zorgboeren en aan dierenwelzijnsexperts.

Dit onderzoek bestond voor een deel uit een literatuuronderzoek en voor het grootste deel uit een praktijkonderzoek. Tijdens het literatuuronderzoek is achtergrondinformatie gezocht op het gebied van dierenwelzijn. Verder is er voor de diersoorten paard, koe, geit, kip en konijn informatie gezocht over de verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren. Tijdens het praktijkonderzoek zijn elf zorgboerderijen bezocht. Op iedere boerderij werd een observatie gedaan, vervolgens werd een semigestructureerd interview afgenomen bij één of twee medewerkers. De vooraf gevonden informatie is gebruikt om tijdens de observaties knelpunten vast te kunnen stellen. Na de eerste verwerking van deze resultaten, zijn de gevonden dierenwelzijnsknelpunten voor advies voorgelegd aan dierenwelzijnsexperts.

Het meest opvallende resultaat dat uit de observaties naar voren kwam is dat er veel knelpunten bestaan in de algemene verzorging van de dieren. Er is bijvoorbeeld vastgesteld dat op een groot deel van de boerderijen niet altijd onbepaald water beschikbaar is voor de dieren, dieren geen of te weinig ruwvoer krijgen, dieren overgewicht hebben en groepsdieren individueel gehuisvest worden. Uit de interactie tussen cliënten en dieren blijkt dat cliënten soms ruw met de dieren omgaan, niet altijd voldoende begeleiding aanwezig is, op een aantal boerderijen geen regels zijn over de omgang met de dieren en niet altijd controle plaatsvindt op de werkzaamheden die cliënten uitvoeren. Er kwamen meer knelpunten voor op non-productiebedrijven dan op productiebedrijven. Zorgboeren missen daarnaast kennis op het gebied van de verzorging en omgang met de dieren.

Verder bleek uit de interviews dat de houding van de zorgboeren tegenover dierenwelzijn overwegend positief is. Tegenover dierenwelzijnsrichtlijnen staan vijf van de zestien respondenten positief en hebben vijf respondenten een negatieve houding. Mits in het geval van het introduceren van dierenwelzijnsrichtlijnen, dit vooral toepasbaar en werkbaar te houden. De dierenwelzijnsexperts hebben aangegeven dat alle gevonden dierenwelzijnsknelpunten belangrijk zijn en het dierenwelzijn absoluut verbeterd moet worden. Aan de hand van de factsheets zijn deze knelpunten bevestigd.

De conclusie van dit onderzoek is dat er voornamelijk dierenwelzijnsknelpunten voorkomen in de basisbehoeftes van de dieren zoals het ontbreken van water en geschikte (hoeveelheid) voeding. Ook in de interactie worden knelpunten gevonden zoals ruwe omgang met de dieren en geen regels over de omgang tussen dieren en cliënten.

Een aanbeveling is dat de gevonden dierenwelzijnsknelpunten verbeterd kunnen worden door eerst een welzijnswijzer met algemene richtlijnen over de huisvesting, verzorging, voeding, hanteren en gedrag aan de zorgboeren te verstrekken. Deze moet werkbaar en toepasbaar zijn. Vervolgens kan er een onderdeel dierenwelzijn verwerkt worden in het keurmerk dat momenteel bestaat voor zorgboerderijen, het keurmerk "Kwaliteit laat je zien". Hierbij is het belangrijk dat de zorgboeren er iets positiefs voor terugkrijgen en dat het onderdeel niet te groot wordt.

Voor eventuele vervolgonderzoeken wordt aanbevolen verder onderzoek te doen naar de houding en weerstand van zorgboeren. Ook kan er gekeken worden naar het verschil in dierenwelzijnsknelpunten op biologische en niet-biologische bedrijven. Verder kan er een haalbaarheidsonderzoek voor het keurmerk gedaan worden. Een eventueel vervolgonderzoek dat losstaat van het keurmerk is een onderzoek naar de verschillende doelgroepen op zorgboerderijen.

Summary

Animal welfare is the quality of life in the way the animal experiences it. The animal has to be free of pain and discomfort and has to be in a state where it can fulfill its natural needs. This research focuses on animal welfare on care farms. During this research has been looked for bottlenecks in animal welfare. After that the bottlenecks in the influence on the interaction between clients and animals has been examined. What is also examined is how to improve these bottlenecks by finding out how the farmers on care farms think about animal welfare and by getting advice from both farmers and animal welfare experts.

This research includes a literature study and a big field research. During the literature study background information was found about animal welfare. Also information was found about the caretaking, accommodation, aliment, condition, behavior and handling on the following animals: horse, cow, goat, chicken and rabbit.

During the field research eleven care farms have been visited. On every farm an observation has been done and semi structured interview has been taken with one or two employee(s). The information that has been found during the literature study was being used to ascertain the bottlenecks. After the first time of processing the results, the bottlenecks were discussed with the animal welfare experts.

The most striking result found in the observations was, that there were many bottlenecks in the general caretaking of the animals. For example; the animals did not always have water on the farms, animals did not get or did not get enough roughage, animals with overweight were seen and social animals were homed individually. During the interaction between clients and animals appeared that clients sometimes treat animals rough, supervisors are not always present, some farms have no rules about working with the animals and supervisors do not always check the work the clients have done. There were more bottlenecks found on non-production farms than on production farms. Farmers also have a lack of knowledge about the general caretaking of the animals.

The interview results also showed that farmers most of the time think positive about animal welfare. But five out of sixteen farmers think negative about guidelines concerning animal welfare. Five other farmers think positive about these guidelines. Another result showed that the farmers would like the guidelines to be applicable and practicable when used. The experts stated that all found bottlenecks that concern animal welfare are important and have to be improved.

The conclusion of this research is; many bottlenecks appear in the basic needs of animals on care farms such as the lack of water and (a) suitable (amount) aliment. Also in the interaction between clients and animals bottlenecks have been found; like rough handling and the missing rules about working with animals.

An advice is that the bottlenecks can be improved by providing the farmers with guidelines which are an indicator about how to take care of animals. These guidelines need to be applicable and practicable. After that a part concerning animal welfare could be applied in the recent assay-mark for care farmers; "Kwaliteit laat je zien". It is important to give the farmers something in return and that the part about animal welfare does not get too big.

For further research some advice is given which are mainly based on the part concerning animal welfare for the recent assay-mark. At first the opinions farmers have about animal welfare and a possible assay-mark could be examined further. Also the difference in the bottlenecks between organic and non-organic farms could be examined. A research that would also be useful is to do a feasibility study for the assay-mark. Another research that could be done is about the different target groups on care farms.

Inhoudsopgave

Voorwoord	3
Samenvatting.....	4
Summary	5
Inleiding	10
1. Introductie	11
1.1 Achtergronden	11
1.1.1 Dierenwelzijn.....	11
1.1.2 Biologische en biodynamische veehouderij	11
1.1.3 Dierenwelzijnsknelpunten in de veehouderij.....	12
1.1.4 Meten van dierenwelzijn.....	12
1.1.5 Dierenwelzijnsknelpunten zorgboerderijen	13
1.1.6 Meten en waarborgen van dierenwelzijn op zorgboerderijen	13
1.2 Situatieschets	14
1.2.1 De Federatie	14
1.2.2 Het keurmerk.....	15
1.3 Probleembeschrijving	16
1.4 Onderzoeksdoel en doelgroep	18
1.5 Onderzoeksvragen.....	19
1.6 Hypothese	20
2. Onderzoeksmethode	21
2.1 Strategie	21
2.2 Dataverzameling.....	21
2.2.1 Dataverzameling algemeen	21
2.2.2 Dataverzameling per deelvraag.....	26
2.2.3 Trefwoorden literatuurstudie.....	27
2.3 Onderzoekstype	29
2.4 Onderzoeksontwerp	29
2.5 Data-analyse	29
2.6 Betrouwbaarheid.....	30
2.7 Onderzoekspopulatie en steekproef	31
3. Resultaten literatuuronderzoek	32
3.1 Paard.....	32
3.2 Konijn.....	33

3.3 Geit	34
3.4 Koe.....	35
3.5 Kip.....	36
4. Resultaten praktijkonderzoek	38
4.1 Beschrijving boerderijen.....	38
4.1.1 Productie/non-productie.....	38
4.1.2 Cliënten	38
4.1.3 Werknemers.....	39
4.1.4 Diersoorten.....	40
4.2 Dierenwelzijn.....	41
4.2.1 Huisvesting en hygiëne.....	41
4.2.2 Gezondheid	42
4.2.3 Voeding.....	43
4.2.4 Gedrag	44
4.2.5 Controle	45
4.2.6 Houding zorgboer t.o.v. dierenwelzijn	45
4.2.7 Verbeteringen en beperkingen	45
4.3 Prioriteiten dierenwelzijnsknelpunten experts.....	46
4.4 Werkzaamheden	46
4.4.1 Voeren	46
4.4.2 Zelfstandig werken	47
4.5 Begeleiding	47
4.5.1 Hoeveelheid begeleiding	47
4.5.2 Manier van begeleiden.....	47
4.5.3 Controle	48
4.5.4 Verantwoordelijkheid.....	48
4.6 Regels	48
4.6.1 Inhoud	48
4.6.2 Manier van communiceren	49
4.7 Interactie	49
4.7.1 Invloed	50
4.7.2 Verzorging	50
4.7.3 Voeding.....	51
4.7.4 Hanteren.....	51
4.7.5 Interactie algemeen	51
4.7.6 Gedrag	52

4.7.7 Begeleiding en incidenten	52
4.8 Veranderingen zorg	53
4.8.1 Veranderingen en aanpassingen	53
4.8.2 Keuze diersoort	54
4.9 Houding zorgboeren	55
4.9.1 Keurmerk en richtlijnen	55
4.9.2 Wensen	57
4.10 Overzicht knelpunten	57
5. Methodediscussie	60
5.1 Beperkte tijd onderzoek	60
5.2 Observatie	61
5.3 Steekproef	61
5.3.1 Keurmerk “Kwaliteit laat je zien”	61
5.3.2 Onderzochte zorgboerderijen	61
5.4 Interview	62
6. Resultatendiscussie	63
6.1 Knelpunten dierenwelzijn	63
6.1.1 Voeding	63
6.1.2 Voedingstoestand	64
6.1.3 Huisvesting	64
6.1.4 Mogelijke verklaringen knelpunten dierenwelzijn	65
6.2 Interactie	67
6.3 Houding zorgboer	68
6.3.1 Dierenwelzijnskeurmerk en -richtlijnen	68
6.3.2 Dierenwelzijn	68
6.3.3 Zorghouding	69
6.4 Tegensprekende resultaten	69
7. Conclusie	70
7.1 Conclusie hoofdvraag 1	70
7.2 Conclusie hoofdvraag 2	71
7.3 Algemene conclusie	72
8. Aanbevelingen	73
8.1 Informatie voor de zorgboeren	73
8.1.1 Welzijnswijzer	73
8.1.2 Interactieposter	73
8.2 Keurmerk	73

8.2.1 Huidig keurmerk	73
8.2.2 Keurmerk dierenwelzijn	74
8.3 Vervolgonderzoek	74
8.3.1 Houding en weerstand zorgboeren.....	74
8.3.2 Biologische bedrijven	74
8.3.3 Haalbaarheidsonderzoek.....	74
8.3.4 Doelgroep	75
Literatuurlijst	76
Bijlage I. Topiclijst observatie	84
Bijlage II. Topiclijst interview zorgboeren	85
Bijlage III. Topiclijst interview dierenwelzijnsexperts	87
Bijlage IV. Selectieve codering observaties	88
Bijlage V. Selectieve codering expertinterview	89
Bijlage VI. Selectieve codering interviews zorgboeren	90

Inleiding

In Nederland zijn verschillende zorgboerderijen waar mensen met een beperking terecht kunnen voor onder andere dagbesteding en woonopvang. Zij kunnen hier activiteiten met en zonder dieren uitvoeren. Deze zorgboerderijen kunnen het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” behalen van de Federatie Landbouw en Zorg om de kwaliteit van de zorg in kaart te brengen. Dit wordt gedaan door te kijken naar het welzijn van de cliënten en werknemers. Ook is het zoönose keurmerk toegevoegd, maar er wordt verder niet naar het welzijn van dieren gekeken binnen het huidige keurmerk. Naar het dierenwelzijn op zorgboerderijen is nog niet veel onderzoek gedaan. Het doel van dit onderzoek is dan ook, om in opdracht van de Federatie Landbouw en Zorg, het dierenwelzijn van dieren op zorgboerderijen in kaart te brengen, knelpunten te analyseren en een manier te bedenken het dierenwelzijn te verbeteren. Er wordt verwacht dat door de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen andere welzijnsknelpunten voorkomen dan in de reguliere veehouderijsector. Uit het geringe aantal onderzoeken die op dit gebied zijn gedaan, is dit ook naar voren gekomen.

Dit onderzoek wordt gedaan aan de hand van twee hoofdvragen en meerdere deelvragen. De hoofdvragen zijn als volgt:

- ❖ Welke invloed heeft de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen op het welzijn van deze dieren?
- ❖ Hoe kunnen de gevonden dierenwelzijnsknelpunten over de interactie tussen dieren en cliënten op zorgboerderijen verbeterd worden?

Deze vragen zijn beantwoord door ten eerste een literatuuronderzoek naar dierenwelzijn uit te voeren, waarna vervolgens elf zorgboerderijen bezocht werden waar geobserveerd is en waar interviews zijn afgenomen met de zorgboeren. In dit onderzoeksverslag wordt regelmatig gesproken over zorgboeren. Waar in dit onderzoeksverslag gesproken wordt over ‘zorgboer’, kan iedere betaalde medewerker op een zorgboerderij bedoeld worden. Vanwege de leesbaarheid is er in dit onderzoeksverslag voor de mannelijke persoonsvorm gekozen. Overal waar hij/hem staat kan ook zij/haar gelezen worden.

Na het praktijkonderzoek zijn de dierenwelzijnsknelpunten in kaart gebracht welke zijn voorgelegd aan twee dierenwelzijnsexperts. Zij hebben advies gegeven over de gevonden knelpunten. Deze zijn vervolgens gebruikt om een welzijnswijzer op te stellen voor zorgboeren om het dierenwelzijn op zorgboerderijen te kunnen verbeteren.

In het verslag zullen verschillende onderdelen aan bod komen. In hoofdstuk 1 “Introductie” zal verteld worden over de achtergrond van dierenwelzijn, zal een situatieschets gegeven worden over de federatie en het keurmerk, wordt de probleembeschrijving gegeven, het onderzoeksdoel en de doelgroep besproken en worden de onderzoeksvragen en bijbehorende hypothesen gegeven. In hoofdstuk 2 “Onderzoeksmethode” zal het onderzoek uitgelicht worden aan de hand van de strategie, dataverzameling, het onderzoekstype en -ontwerp, de data-analyse, de betrouwbaarheid en de onderzoekspopulatie en steekproef. Vervolgens zal in hoofdstuk 3 “Resultaten literatuuronderzoek” per diersoort, paard/koe/kip/geit/konijn, de literatuurstudie besproken worden. Waarna in hoofdstuk 4 “Resultaten praktijkonderzoek” per onderdeel de resultaten van het praktijkonderzoek gegeven worden. Deze onderdelen zijn; de beschrijving van de boerderijen, dierenwelzijn met hierbij de prioriteiten van de knelpunten van de experts, werkzaamheden, begeleiding, regels, interactie, veranderingen zorg, houding zorgboeren en als laatste een overzicht van de gevonden knelpunten. In hoofdstuk 5 “Discussie” zal de methode en de resultaten onder de loep genomen worden. Als laatste zal aan de hand van hoofdstuk 6 “Conclusie” en hoofdstuk 7 “Aanbevelingen” het onderzoek afgerond worden. Daarna volgen de literatuurlijst en de bijlagen.

1. Introductie

In dit hoofdstuk zal beschreven worden wat dierenwelzijn is en hoe dit gemeten kan worden. Verder wordt aangegeven welke dierenwelzijnsknelpunten er voorkomen in de veehouderij en op zorgboerderijen. Ook zal hier beschreven worden hoe deze dierenwelzijnsknelpunten ontstaan. Daarnaast wordt geschreven over methoden om dierenwelzijn te meten. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op landbouwhuisdieren en kleinvee, omdat deze diersoorten het meest voorkomen op zorgboerderijen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c).

1.1 Achtergronden

Landbouwhuisdieren worden gehouden voor de productie van onder andere melk, vlees en eieren (Stichting Compassion in World Farming Nederland, 2016^b; Veeteelt.nu, z.d.). Ook komen landbouwhuisdieren voor op kinderboerderijen, om mensen in contact te laten komen met deze diersoorten (Vereniging Samenwerkende Kinderboerderijen Nederland, 2016). Daarnaast worden landbouwhuisdieren op zorgboerderijen gehouden. Er zijn verschillende soorten zorgboerderijen. Een zorgboerderij is of meer productiegericht, de dieren worden daar nog steeds als commercieel productiedier gehouden. Of een zorgboerderij is meer zorggericht, daar worden de dieren vooral gehouden om met deze dieren dagbesteding of belevingsactiviteiten aan cliënten aan te bieden (Van 't Land, 2009).

1.1.1 Dierenwelzijn

Dierenwelzijn wordt wereldwijd steeds belangrijker gevonden, zo ook bij dieren in gevangenschap, waaronder ook landbouwhuisdieren vallen (Teuling, 2014; Stichting Compassion in World Farming Nederland, 2016^a). Ook zorgmedewerkers die met dieren werken geven aan dat zij dierenwelzijn belangrijk vinden (Ophorst et al., 2014). Er is geen vaste definitie voor dierenwelzijn, het wordt op veel verschillende manieren omschreven. Een voorbeeld van een welzijnsdefinitie is wanneer een dier voldoende in staat is om zich aan zijn omgeving aan te passen wanneer dit nodig is om een positieve toestand te bereiken (Ennik, van Erp, Hopster, Meijberg, Poorthuis en Ruis, 2011). Een andere definitie van welzijn is wanneer een dier zich vrij van ongemakken en pijn in een toestand bevindt waarin hij in zijn natuurlijk behoeften kan voorzien (Ophorst, Ruis, Pompe, de Jong, van der Borg, Beerda et. al., 2014). Het gaat in veel definities over de kwaliteit van leven zoals dat door het dier zelf ervaren wordt en daarnaast over lichamelijke en geestelijke gezondheid (Cursus Dierenwelzijn, z.d.^c).

Voor eigenaren van dieren gelden Europese en Nederlandse wettelijke regels op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid. Deze regels zijn te vinden in de 'Wet dieren' en 'Besluit houders van dieren' (Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, z.d.; Ophorst et al., 2014). Hierin staat onder andere dat het zonder redelijk doel verboden is om een dier pijn of letsel toe te brengen en het welzijn of de gezondheid van een dier aan te tasten (Overheid.nl, 2015).

1.1.2 Biologische en biodynamische veehouderij

Naast de wettelijke regels over dierenwelzijn, gelden in de biologische of biodynamische veehouderij nog aanvullende regels op het gebied van dierenwelzijn. Om voor een product een biologische status te krijgen, zal het product moeten voldoen aan de biologische wetgeving, dit is de regelgeving voor biologische productie. Deze wetgeving wordt gecontroleerd door Stichting Skal en bestaat uit Nederlandse wetteksten, Europese wetteksten en reglementen van Skal (Stichting Skal, z.d.^a; Stichting Skal, z.d.^b; Stichting Skal, z.d.^c). Als veehouders zich aan deze regels houden dan kunnen zij een keurmerk krijgen. Om het Europese keurmerk voor biologische landbouw te krijgen, moeten de dieren bijvoorbeeld naar buiten kunnen en moeten zij ook beschikken over een ruimer binnenverblijf dan in de reguliere veehouderij (Milieucentraal, z.d.). Daarnaast worden geen ingrepen toegepast

zoals het verwijderen van een deel van de snavel van kippen of de staart van varkens (Bionext, z.d.^a; Stichting Skal, 2008). Het EKO-keurmerk gaat nog een stapje verder, bedrijven met dit keurmerk willen duurzamer werken dan de Europese wetgeving (Stichting Skal, z.d.^a). Het Demeter keurmerk is speciaal voor producten van een biologisch dynamische boerderij, wat inhoudt dat naast de Europese wetgeving voor biologische producten extra hoge eisen gelden voor dierenwelzijn, ecologie en een gesloten kringloop (Bionext, z.d.^b; Bionext, z.d.^c).

1.1.3 Dierenwelzijnsknelpunten in de veehouderij

In de intensieve veehouderij komen verschillende knelpunten voor op het gebied van dierenwelzijn (Wakker Dier, z.d.). Voorbeelden van bekende welzijnsknelpunten in de varkenshouderij zijn gestoord gedrag en apathie doordat de varkens in een prikkelarme omgeving leven. Daarnaast kunnen de meeste varkens niet in de weide en kunnen zij natuurlijk gedrag, zoals wroeten en een modderbad nemen, niet vertonen (Stichting Varkens in Nood, 2015). Ook in andere sectoren, zoals in de melkveehouderij, komen welzijnsknelpunten voor. Veel voorkomende problemen op het gebied van welzijn in de melkveehouderij zijn stress door te weinig eet- of ligplaatsen waardoor koeien geen synchroon gedrag kunnen vertonen (Drs. I. Hendriksen, docent diergezondheidszorg, persoonlijke communicatie, 24 januari, 2017). Daarnaast is geen of te weinig weidegang met problemen aan de poten tot gevolg (Groen Kennisnet, 2016^b). Geiten worden vaak onthoord wat voor pijn kan zorgen (Groen Kennisnet, 2016^a). Daarnaast kan hittestress voorkomen bij landbouwhuisdieren waaronder runderen, pluimvee, varkens en schapen (Leenstra, Neijenhuis, Bosma, Ruis, Visser, 2011).

1.1.4 Meten van dierenwelzijn

Het welzijn van dieren kan op verschillende manieren gemeten worden. Vaak wordt bij een welzijnsmeting gekeken naar de aspecten natuurlijk gedrag, lichamelijke gezondheid en gevoel en emoties (Dierenwelzijnsweb, z.d.^a). Natuurlijk gedrag is het gedrag dat dieren vertonen in hun natuurlijke leefomgeving (Ophorst et al., 2014). Een veelvoorkomende methodiek om dierenwelzijn te meten, is door te kijken naar de 'vijf vrijheden', gebaseerd op een onderzoek van het Brambell Committee uit 1965. De vijf vrijheden zijn; vrij van honger, dorst en onjuiste voeding, vrij van ongerief, vrij van verwondingen, ziekte en pijn, vrij van angst en stress en vrij om natuurlijk gedrag te vertonen (Dierenwelzijnsweb, z.d.^b; van Dijk & Hassink, 2002).

Ook kan welzijn gemeten worden met de Welfare Quality[®] methode. De Welfare Quality[®] methode is gebaseerd op de vijf vrijheden, maar richt zich meer op metingen aan het dier zelf. De Welfare Quality[®] methode bestaat uit de onderwerpen Goede voeding, Goede huisvesting, Goede gezondheid en Normaal gedrag (Groen Kennisnet, 2015^a; Ophorst et al., 2014; Welfare Quality Network, z.d.^a).

Door naast wettelijke regels of de biologische wetgeving ook een (vrijwillige) welzijnsmeting uit te voeren, kan een veehouder beter inzicht krijgen in de zwakke punten ten aanzien van dierenwelzijn op zijn bedrijf en kan hij deze punten verbeteren. Dit kan het dierenwelzijn en daarmee de productie ten goede komen (Stichting KoeKompas, 2015; Duurzame Weidezuivel, z.d.). De Welfare Quality[®] methode is één van die methodes die een veehouder zelf kan inzetten om het dierenwelzijn op zijn bedrijf in kaart te brengen. Deze methode bestaat voor runderen, varkens en pluimvee en momenteel wordt er een meting ontwikkeld voor konijnen (Dier&Welzijn, 2012; Welfare Quality Network, z.d.^b). Voor koeien bestaat daarnaast het KoeKompas. Met dit instrument kan de veehouder in samenwerking met de dierenarts het welzijn van de runderen op zijn bedrijf meten. De aspecten huisvesting, voeding en water, werkrouines, melken, jongvee-opfok, dierwelzijn en diergezondheid komen hierbij aan de orde (Stichting KoeKompas, 2015). Voor paarden is er het Keurmerk Paard en Welzijn. De basis van dit keurmerk bestaat uit welzijnscriteria op de volgende gebieden: algemeen, voeding, huisvesting, gedrag en gezondheid (Horse Welfare BV, 2014).

Kijken naar het dier zelf en zijn leefomgeving is over het algemeen een goede manier om dierenwelzijn te meten. Bij een meting aan het dier zelf kan bijvoorbeeld gekeken worden naar het wel of niet vertonen van natuurlijk gedrag, het bestaan van probleemgedrag, het ontbreken van spelgedrag en uitingen van angst en pijn. In de interactie tussen cliënten en dieren op een zorgboerderij kan bij een welzijnsmeting ook gedacht worden aan bewegingsvrijheid en rustmogelijkheden. Voor een dier is het belangrijk dat het zich kan terugtrekken uit een activiteit met een cliënt. Ook is het belangrijk dat er voldoende mogelijkheden zijn om op een veilige plek te rusten. Daarnaast moet er genoeg tijd zijn om te rusten (Ophorst et al., 2014). In een voerproces is het belangrijk dat de dagelijkse voeding niet door meerdere cliënten aan hetzelfde dier verstrekt wordt waardoor het dier overgewicht krijgt.

1.1.5 Dierenwelzijnsknelpunten zorgboerderijen

Op veel zorgboerderijen worden landbouwhuisdieren gehouden (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^d). Bij landbouwhuisdieren op zorgboerderijen kunnen welzijnsknelpunten voorkomen. Door een aantal aspecten in de zorg kan dierenwelzijn namelijk naar de achtergrond verdwijnen. Financiële belangen kunnen ervoor zorgen dat voor een kleinere huisvesting wordt gekozen waardoor dieren minder natuurlijk gedrag kunnen vertonen. Daarnaast kunnen belangen van cliënten vooropgesteld worden waardoor dieren te lang of te intensief worden ingezet tijdens activiteiten. Ook dit kan het dierenwelzijn aantasten. Verder hebben zorgmedewerkers vaak gebrek aan kennis op het gebied van dieren. Wanneer er wel kennis is over dieren, dan is dit vaak niet specifiek gericht op dieren in de zorg. Medewerkers die kennis bezitten op het gebied van landbouwhuisdieren, hebben vaak een geringe kennis over beperkingen van cliënten. Kennis over de interactie tussen dieren en cliënten ontbreekt vaak helemaal. (Ophorst, et al., 2014).

Kennis over interactie tussen dier en cliënt is echter wel belangrijk, omdat juist dit het welzijn van dieren op zorgboerderijen kan beïnvloeden. Bekende welzijnsknelpunten op zorgboerderijen zijn ondeskundige verzorging, beperking van de bewegingsvrijheid en onjuiste of te veel voeding (van Dijk & Hassink, 2002; de Bruin & Landman, 2015). Daarnaast kan het ook voorkomen dat door de zorg voor de cliënten minder snel wordt gereageerd op dieren die zorg nodig hebben, waardoor een ziekte of het werpen van jongen soms later ontdekt wordt (Hassink, 2002). In de interactie tussen dieren en cliënten kan het misgaan wanneer cliënten meer prikkels veroorzaken dan het dier aankan. Hierdoor kan stress bij het dier ontstaan (Bos en Hendriks, 2011). Bij konijnen kan een slechte socialisatie later zorgen voor stress tijdens de interactie met cliënten. Ook het hanteren van konijnen gaat vaak mis, wat voor stress en angst bij de dieren zorgt (Buring en Bruins, 2013). Verder blijkt dat bij de interactie tussen dier en cliënt dieren kunnen schrikken van cliënten, dat dieren in oncomfortabele houdingen worden gebracht, dieren hardhandig worden vastgepakt, dieren worden opgejaagd en dat cliënten weleens dieren laten ontsnappen of laten vallen (Ferwerda-van Zonneveld, Caron-Flinterman en Oosting, 2011).

1.1.6 Meten en waarborgen van dierenwelzijn op zorgboerderijen

Er mist vaak ordening om dierenwelzijn te waarborgen op zorgboerderijen. Bestaande keurmerken voor de zorg zijn vrijwel geheel gericht op de belangen van cliënten en niet op dierenwelzijn (Ophorst, et al., 2014). Een goede methode om dierenwelzijn op zorgboerderijen te meten is er nog niet. Wel zijn er drie aspecten die samenhangen met het meten en daarmee het waarborgen van dierenwelzijn op zorgboerderijen. Allereerst staan de huisvesting, voeding, gezondheid en het gedrag van het dier centraal. Hierbij is het belangrijk om objectief en vanuit het dier te kijken omdat verschillende diersoorten verschillende behoeftes kunnen hebben. Daarnaast is de context waarin het dier zich bevindt ook belangrijk om het welzijn te kunnen bepalen en waarborgen. Deze context, in dit geval de zorgboerderij, bepaalt aan welke wettelijke regels minimaal voldaan moet worden (Ophorst, et al., 2014). In het geval van een zorgboerderij moet daarnaast specifiek rekening gehouden worden met de interactie tussen dieren en cliënten en de invloed die dit op het

dierenwelzijn kan hebben. In bovenstaande paragraaf is hier al aandacht aan besteedt en dit zal verder uitgewerkt worden in de probleembeschrijving. Daarnaast moet er, zoals eerder genoemd is, rekening gehouden worden met financiële belangen, belangen van de cliënten en (gebrek aan) kennis van de medewerkers op zorgboerderijen. Ook de houding van de zorgboer zegt veel over hoe er met dierenwelzijn op zorgboerderijen wordt omgegaan. Wanneer de houding professioneel is, is er een balans tussen de producthouding en de zorghouding. Er wordt nagedacht over de kwaliteit die het dier levert, bijvoorbeeld dat het dier positief bijdraagt aan de zorgdoelen van een cliënt. Dit moet echter wel op een manier gedaan worden dat het dierenwelzijn en het welzijn van betrokken personen gewaarborgd wordt (Ophorst et al., 2014).

1.2 Situatieschets

In deze paragraaf wordt verteld over de opdrachtgever, de Federatie Landbouw en Zorg. Eerst wordt iets verteld over de federatie zelf en vervolgens over het keurmerk dat zij uitgeven.

1.2.1 De Federatie

De Federatie Landbouw en Zorg is de Nederlandse brancheorganisatie binnen de sector Landbouw en Zorg (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^f). De federatie stimuleert het contact en de samenwerking tussen landbouw- en zorgpartijen. Hiernaast is zij aanspreekpunt voor stakeholders, houdt zij zich bezig met professionalisering binnen de branche en faciliteert regionale organisaties van zorgboeren.

Een zorgboerderij is eigenlijk geen nieuw verschijnsel (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^b). Vroeger waren boerderijen ook al een plek waar mensen met een beperking kwamen helpen (Zorgboerderijgids, z.d.^b). In de loop van de tijd veranderden de zorgvoorzieningen waardoor de functie van de boerderijen uit het beeld verdween. De laatste jaren zijn zorgboerderijen snel opgekomen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^b). In 2007 waren er 756 zorgboerderijen, in 2013 waren dit er 1.100 (AgriHolland, 2016). Dit aantal is momenteel nog steeds groeiende. Dit komt aan de ene kant door de vraag naar zorg op maat en aan de andere kant zoekt de landbouw naar nieuwe mogelijkheden om winstgevender te worden (Zorgboeren, z.d.).

Grof gezegd bestaan er twee soorten zorgboerderijen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^g). Er zijn zorgboerderijen waar de landbouw de boventoon voert en de zorg ondergeschikt is. Hier wordt op een bedrijfsmatige manier met de dieren omgegaan (Ophorst et al., 2014). Hierdoor kan een conflict ontstaan tussen de zorg die het dier levert aan de cliënt en de productie die het dier moet leveren om het bedrijf winstgevend te maken. Het is daarom belangrijk om de belangen van zowel mens als dier in kaart te brengen (Ophorst et al., 2014). Ook zijn er zorgboerderijen waar de zorg het grootste aspect is en de landbouwproductie minder belangrijk is. Hier staat de zorg centraal en hebben de cliënten vaak veel verschillende werkzaamheden. (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^g; Ophorst et al., 2014).

Op een zorgboerderij komen verschillende doelgroepen voor. De cliënten zijn voornamelijk kwetsbare en hulp vragende mensen zoals ex-gedetineerden, ex-verslaafden, mensen die kampen met langdurige werkloosheid of mensen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking, verslavingsproblematiek, dementie, opvoedkundige problemen of een burn-out (Termaat, 2010). De doelgroep die past op de zorgboerderij hangt af van het aanbod dat zij hebben op de boerderij (Van 't Land, 2009^b). Deze combinatie is essentieel voor het slagen van het bieden van kwaliteitszorg op de zorgboerderij. De belangrijkste kwaliteit van een zorgboerderij is voornamelijk dat de cliënten zichzelf kunnen zijn. Hierbij staat niet hun beperking op de voorgrond, maar juist hun sterke kanten, waardoor hun problematiek naar de achtergrond verdwijnt (Termaat, 2010). Er wordt gefocust op hun kwaliteiten waardoor de mensen het gevoel hebben dat ze erbij horen en deel uitmaken van een geheel.

1.2.2 Het keurmerk

Alle cliënten op de zorgboerderij ontvangen in bepaalde mate zorg. Wat deze zorg is en in welke intensiteit deze geleverd wordt verschilt per cliënt. Deze zorg dient wel een bepaalde kwaliteit te hebben en aan die kwaliteit moet ook gewerkt worden. Toen het aantal zorgboerderijen begon te stijgen kwam er ook behoefte aan een manier om de kwaliteit van de zorg te meten (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c). Zorgboerderijen wilden zich onderscheiden van de rest en gingen zich door middel van kwaliteit profileren (Zorgboerderijgids, z.d.^b). De Federatie Landbouw en Zorg heeft daarom een kwaliteitssysteem opgesteld waarmee de zorgboerderijen de kwaliteit van hun zorg meetbaar en zichtbaar kunnen maken. Door het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” te halen kunnen zorgboerderijen laten zien dat zij een aantal wetten naleven en kwaliteitszorg leveren (Ophorst et al., 2014). Onder deze wetten vallen de kwaliteitwet zorginstellingen, ARBO wet, wet klachtenregeling, wet bescherming persoonsgegevens en de wet medezeggenschap van cliënten zorginstellingen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c). Door middel van dit keurmerk kan dan duidelijk aangetoond worden welke zorg en begeleiding de zorgboerderij te bieden heeft. Een onderdeel van het keurmerk is het zoönose keurmerk. Tijdens het eerste gesprek met de opdrachtgever heeft hij aangegeven dat dit onderdeel misschien uit het huidige keurmerk gehaald wordt om vervangen te worden door een apart deel over dierenwelzijn (E.J. Visser, Beheerder Kwaliteitsbureau Landbouw en Zorg, persoonlijke communicatie, 2 augustus, 2016).

Om het keurmerk te halen kan een zorgboerderij een aanvraag doen bij de Federatie en een plan van aanpak van het kwaliteitssysteem opstellen. Zij moeten dit systeem in de praktijk toepassen en na een jaar met het kwaliteitssysteem gewerkt te hebben, wordt de kwaliteit in de praktijk getoetst (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c). Via de federatie komt een onafhankelijke beoordelaar naar de zorgboerderij die het systeem toetst op efficiëntie van uitvoerbaarheid. Wanneer het resultaat positief bevonden wordt, wordt het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” toegekend aan de desbetreffende zorgboerderij (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c). Het keurmerk wordt getoetst voor zowel dagbesteding, woon-/logeeropvang, arbeidstoeleiding als werken.

Op zorgboerderijen worden verschillende werkzaamheden met en zonder dieren aangeboden (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^d). Vaak worden meerdere activiteiten op een zorgboerderij aangeboden. In tabel 1: “Aanbod activiteiten en aanwezige diersoorten op de zorgboerderijen”, zijn de resultaten van het meest recente onderzoek te zien met welke activiteiten en diersoorten er zijn. Bovenaan staan de jaartallen, de overige getallen geven het aantal zorgboerderijen aan die de betreffende activiteiten aanbieden of de aanwezige diersoorten aangeven.

Tabel 1: Aanbod activiteiten en aanwezige diersoorten op de zorgboerderijen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^c)

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Varkens	113	109	132	146	179	133	145
Koeien	185	199	270	304	365	294	325
Pluimvee	195	205	304	355	439	397	441
Schapen	154	173	241	282	323	253	293
Geiten	144	158	229	265	327	276	313
Kleinvee	205	196	302	365	454	421	475
Akkerbouw	90	92	119	129	161	107	109
Tuinbouw	174	195	271	316	392	323	375
Fruittelt	72	80	111	133	174	141	184
Natuurbeheer	66	69	107	138	179	174	204
Camping	34	36	45	42	56	47	53
Bosonderhoud	49	50	57	72	82	82	105
Recreatie	?	18	42	61	89	103	123
Winkel	-	-	-	-	-	135	162
Paarden	-	-	-	-	-	379	428

In bovenstaande tabel is te zien dat er voornamelijk met dieren gewerkt wordt op de zorgboerderijen.

1.3 Probleembeschrijving

Zoals eerder beschreven, blijkt dat er dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen voor kunnen komen. Echter is hier nog weinig over bekend. In 2015 is door twee studenten van Hogeschool Van Hall Larenstein een literatuuronderzoek gedaan naar dierenwelzijn op zorgboerderijen. Hieruit is naar voren gekomen dat tot nu toe erg weinig onderzoek is verricht naar dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen (De Bruin & Landman, 2015). Wel is er sinds 2014 een boek speciaal gericht op dierenwelzijn in de zorg, het boek 'Dieren in de Zorg'. Het boek is ontwikkeld voor hbo studenten en bevat veel informatie om dieren op een verantwoorde wijze in te zetten in de zorg. Echter is ook hier geen volledige inventarisatie van dierenwelzijnsknelpunten in de zorgsector te vinden. In dit boek wordt benoemd dat er nog geen gebruik gemaakt wordt van kwaliteitssystemen op zorgboerderijen die ook dierenwelzijn waarborgen (Ophorst et. al., 2014).

Vanuit de Federatie Landbouw en Zorg, een organisatie die zich inzet voor een goede samenwerking tussen de landbouwsector en de zorgsector, bestaat er wel een kwaliteitskeurmerk, het keurmerk 'Kwaliteit laat je zien'. Dit keurmerk wordt uitgegeven door de Federatie Landbouw en Zorg en via deze federatie worden de eisen voor het keurmerk getoetst door een onafhankelijk beoordelaar. Echter is dit keurmerk geheel gericht op welzijn van de cliënten en werknemers op zorgboerderijen. Zorgboerderijen kunnen met dit keurmerk de kwaliteit van zorg zichtbaar maken, maar niet de dierenwelzijnsstandaard die zij hanteren op hun bedrijf (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^f; Federatie Landbouw en Zorg, z.j.^g). Ook het HKZ-keurmerk (Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector) waar veel zorgboerderijen aan voldoen, richt zich alleen op kwaliteitsverbeteringen in de zorg en het welzijn van de cliënt (Ophorst et al., 2014; HKZ, z.d.). Dierenwelzijnsrichtlijnen voor zorgboerderijen zijn belangrijk omdat het welzijn van dieren in het geding kan komen door de interactie tussen dieren en cliënten.

Er wordt verwacht dat door de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen andere welzijnsknelpunten voorkomen dan in de reguliere veehouderijsector. Uit het geringe aantal

onderzoeken die op dit gebied zijn gedaan, is dit ook naar voren gekomen (Van Dijk & Hassink, 2002; Hassink, 2002; Buring en Bruins, 2013; Ferwerda-van Zonneveld et al., 2011; Ophorst, 2014).

Er wordt verwacht dat het dierenwelzijn om de volgende redenen en op de volgende punten wordt aangetast:

- Door de zorg voor cliënten kan het gebeuren dat minder aandacht wordt besteed aan de zorg voor de dieren waardoor bijvoorbeeld ziekte van de dieren later wordt opgemerkt (Hassink, 2002).
- Om het werken met cliënten veiliger en makkelijker te maken, kan het gebeuren dat de huisvesting van de dieren aangepast wordt, wat resulteert in een beperkte bewegingsvrijheid en het niet kunnen uiten van natuurlijk gedrag.
- Wanneer de dieren worden gehuisvest op een manier waarop zij makkelijk bereikbaar zijn voor de cliënt hebben dieren minder mogelijkheden om zich terug te trekken uit contact met mensen. Er wordt verwacht dat dit kan zorgen voor stress, beperking van het natuurlijke gedrag en beperking van de rust voor de dieren.
- De dieren kunnen gestrest en overprikkeld raken wanneer cliënten meer prikkels geven dan de dieren aankunnen (Bos en Hendriks, 2011).
- Doordat cliënten structuur nodig hebben kan het zijn dat verblijven te veel of te weinig uitgemest worden waardoor de dieren last kunnen krijgen van te veel stof of een te hoog ammoniakgehalte. Dit kan de luchtwegen en ogen aantasten (De Bruin en Landman, 2015).
- Door gebrek aan kennis of te weinig toezicht kunnen dieren verkeerd of te vaak gehanteerd worden (Buring en Bruins, 2013).
- Door gebrek aan kennis of te weinig toezicht kan de huisvesting verkeerd ingericht worden.
- Door gebrek aan kennis of gebrek aan controle kan te veel, te weinig of verkeerde voeding verstrekt worden. Ook kan het zijn dat er te weinig water is, het water slecht bereikbaar is of de waterkwaliteit slecht is.
- Het kan voorkomen dat dieren hardhandig worden vastgepakt of dat cliënten dieren laten vallen (Ferwerda-van Zonneveld, et al., 2011).

Een aantal van bovenstaande punten wordt door de literatuur bevestigd. Het probleem is echter dat deze punten door slechts één of enkele studies worden bevestigd. Daarnaast is er in Nederland nooit een studie verricht waarbij een volledige inventarisatie is gemaakt van dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen. Ook op de interactie tussen cliënten en dieren wordt meestal niet diep ingegaan. De heer Visser, de beheerder van het Kwaliteitsbureau Landbouw en Zorg die gaat over het kwaliteitskeurmerk 'Kwaliteit laat je zien', geeft aan dat weinig bekend is over dierenwelzijn op zorgboerderijen. Het onderwerp dierenwelzijn is dan ook niet meegenomen in het keurmerk. Voor zover bekend bestaan in Nederland nog geen richtlijnen of keurmerken om dierenwelzijn op zorgboerderijen te verbeteren, aan te tonen of te waarborgen (E.J. Visser, Beheerder Kwaliteitsbureau Landbouw en Zorg, persoonlijke communicatie, 2 augustus, 2016).

In andere landen bestaan al wel (vrijwillige) richtlijnen voor dierenwelzijn in de zorgsector. In het Verenigd Koninkrijk bestaat bijvoorbeeld het 'Animal-Assisted Interventions Code of Practice for the UK' met richtlijnen voor het welzijn van zowel cliënt als dier in de zorgsector. Dit is echter niet specifiek gericht op landbouwhuisdieren (Society for Companion Animal Studies Limited, 2013). Ook blijven deze richtlijnen vrij algemeen met weinig aandacht voor specifieke dierenwelzijnsknelpunten die kunnen ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren. Ook de AVMA (American Veterinary Medical Association) heeft een tweetal richtlijnen opgesteld. In één van de richtlijnen wordt informatie gegeven over voorwaarden om de inzet van dieren in de zorg tot een succes te maken, waarbij welzijn voor cliënten en dieren in acht worden genomen (AVMA, z.d.^a). De andere richtlijn is bedoeld voor dierenartsen die zich bezighouden met dieren in de zorg en de knelpunten die hierbij kunnen ontstaan. In deze richtlijnen is informatie te vinden om knelpunten op het gebied

van zoönosen en gedragsproblemen bij dieren te voorkomen (AVMA, z.d.^b). Echter is geen van deze richtlijnen specifiek gericht op het waarborgen van dierenwelzijn tijdens de interactie tussen cliënten en dieren.

Omdat de Federatie Landbouw en Zorg dierenwelzijn een belangrijk aspect vindt, willen zij dit onderwerp graag verwerken in het keurmerk 'Kwaliteit laat je zien'. Op welke manier dit precies vormgegeven gaat worden is nog niet bekend. Wel is duidelijk dat op dit moment vanuit de Federatie Landbouw en Zorg vraag is naar een inventarisatie van dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen en dan voornamelijk de knelpunten die ontstaan door de interactie tussen dieren en cliënt. Daarnaast wil de Federatie Landbouw en Zorg ook laten onderzoeken op welke manier de gevonden dierenwelzijnsknelpunten het beste verwerkt kunnen worden tot een geschikt middel om de dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren. Het is hierbij wel belangrijk dat dit middel laagdrempelig en bruikbaar is voor de zorgboeren. (E.J. Visser, Beheerder Kwaliteitsbureau Landbouw en Zorg, persoonlijke communicatie, 2 augustus, 2016; E.J. Visser, Beheerder Kwaliteitsbureau Landbouw en Zorg, persoonlijke communicatie, 3 oktober, 2016).

Dit onderzoek zal zich voornamelijk gaan richten op het achterhalen van de meest voorkomende dierenwelzijnsknelpunten bij dieren op zorgboerderijen die ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren. Dat wordt gedaan door het observeren van de interactie tussen cliënten en dieren, bijvoorbeeld tijdens het uitmesten van stallen of het verzorgen of voeren van de dieren. Deze processen zullen zo nauwkeurig mogelijk omschreven worden. Daarnaast zal ook onderzoek gedaan worden naar de houding van zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen. Dit wordt gedaan door het interviewen van zorgboeren. Deze interviews richten zich ook op het achterhalen van het draagvlak onder zorgboeren voor een middel om de gevonden dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren. De gevonden resultaten worden vervolgens verwerkt en voorgelegd aan dierenwelzijnsexperts. Aan de hand van gesprekken met deze experts zullen prioriteiten gesteld worden aan de gevonden knelpunten. Ook wordt advies gevraagd aan de experts om de gevonden dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren. Aan de hand van deze bevindingen kunnen mogelijk dierenwelzijnsrichtlijnen worden opgesteld die de gevonden dierenwelzijnsknelpunten verbeteren en die daarnaast aansluiten bij de wensen van de zorgboer.

Met de inventarisatie van de dierenwelzijnsknelpunten wordt bijgedragen aan de tot nu toe summiere informatie over dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen. Wanneer meer inzicht gegeven wordt in deze knelpunten, kunnen stappen gemaakt worden voor het verbeteren van het dierenwelzijn op zorgboerderijen. Door hierbij in gesprek te gaan met experts en advies in te winnen, gebeurt dit op een verantwoorde en betrouwbare manier. Door ook de zorgboer bij dit proces te betrekken, zal een advies voor het verbeteren van het dierenwelzijn meer herkenbaar en toegankelijk worden voor zorgboeren. Er wordt verwacht dat hierdoor het dierenwelzijn op zorgboerderijen tijdens de interactie tussen cliënten en dieren verbeterd wordt. Daarnaast wordt verwacht dat het voor cliënten veiliger zal worden om met dieren te werken wanneer de dieren in een goede staat van welzijn verkeren. Het welzijn van een dier beïnvloed namelijk het gedrag van het dier (Cursus Dierenwelzijn, z.d.^a; Cursus Dierenwelzijn, z.d.^b; Universiteit Utrecht, Faculteit Diergeneeskunde, z.d.; Van der Laan, 2010).

1.4 Onderzoeksdoel en doelgroep

In deze paragraaf wordt het doel van het onderzoek besproken. Vervolgens zal ook de doelgroep besproken worden.

Onderzoeksdoel

Het doel van dit onderzoek is om meer inzicht te krijgen in dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen die ontstaan door de interactie tussen dieren en cliënten. Momenteel zorgt de inzet

van dieren in de zorg waarschijnlijk voor welzijnsknelpunten die zich specifiek voordoen in de zorgsector. Echter zijn in Nederland nog geen keurmerken of richtlijnen ontwikkeld om dierenwelzijn in de zorg te verbeteren of knelpunten aan te tonen (Ophorst, et. al., 2014). Ook is er weinig bekend over de houding van zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen, wat een rol kan spelen binnen het dierenwelzijn. Hier zal dan ook onderzoek naar gedaan worden. Vervolgens wordt onderzocht hoe de eventuele dierenwelzijnsknelpunten verbeterd kunnen worden.

Binnen het onderzoek is er ook een organisatiedoel. Namelijk om ervoor te zorgen dat dierenwelzijnsknelpunten verbeterd worden. Dit wordt gedaan door het ontwikkelen van een welzijnswijzer, informatie over het houden en verzorgen van dieren op zorgboerderijen. Het doel is dat deze daadwerkelijk gebruikt gaat worden. Daarom is tijdens dit onderzoek ook aandacht besteed aan randvoorwaarden van zorgboeren voor het gebruik van een middel om de dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren.

Kort samengevat zijn de onderzoeksdoelen als volgt:

- ❖ Dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen achterhalen.
- ❖ Meer te weten komen over de houding van zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen.
- ❖ Randvoorwaarden naar het verbeteren van dierenwelzijnsknelpunten achterhalen.

Doelgroep

Het onderzoek, dat gericht is op de dierenwelzijnsknelpunten die ontstaan door de interactie tussen dier en cliënt, zal leiden tot inzichten welke verwerkt gaan worden tot een welzijnswijzer om de gevonden dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren. De welzijnswijzer is bedoeld voor de opdrachtgever, de Federatie Landbouw en Zorg. Zij zullen dit verder verspreiden onder de zorgboeren. De zorgboeren kunnen de welzijnswijzer gebruiken als handvat voor de verzorging van de dieren en de omgang tussen cliënt en dier op de zorgboerderijen. Deze welzijnswijzer kan dienen als verrijking en zorgen voor vernieuwde inzichten. Voor medewerkers of zorgboeren die niet veel ervaring hebben met dieren kan dit middel gebruikt worden als basis. Vanuit die basis kunnen zij de verzorging en omgang met de dieren verbeteren.

1.5 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek wordt met behulp van twee hoofdvragen uitgevoerd. Er is gekozen voor twee hoofdvragen omdat de onderwerpen van de hoofdvragen te veel uit elkaar liggen om ze onder één hoofdvraag te scharen. Echter zijn beide onderwerpen wel van belang om het onderzoeksdoel te behalen. Beide hoofdvragen zullen beantwoord worden met behulp van deelvragen.

Hoofdvraag 1

Welke invloed heeft de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen op het welzijn van deze dieren?

Deelvraag 1

Welke dierenwelzijnsknelpunten die zijn ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren komen er voor op zorgboerderijen?

Deelvraag 2

Welke keuzes hebben zorgboeren gemaakt op het gebied van welzijn voor cliënt en dier over de interactie tussen cliënten en dieren op zorgboerderijen?

Hoofdvraag 2

Hoe kunnen de gevonden dierenwelzijnsknelpunten over de interactie tussen dieren en cliënten op zorgboerderijen verbeterd worden?

Deelvraag 1

Welke houding hebben zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen en wat is het draagvlak voor dierenwelzijnsrichtlijnen?

Deelvraag 2

In hoeverre worden de gevonden dierenwelzijnsknelpunten herkend door dierenwelzijnsexperts en welke prioriteit geven zij hieraan?

Deelvraag 3

Welke adviezen worden gegeven door dierenwelzijnsexperts en zorgboeren om dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren?

1.6 Hypothese

In deze paragraaf worden de verwachtingen voor de onderzoeksvragen weergegeven.

Hoofdvraag 1

Er wordt verwacht dat in de interactie tussen cliënten en dieren voornamelijk dierenwelzijnsknelpunten worden gevonden op het gebied van ruwe omgang met de dieren en verkeerd hanteren van dieren. Op het gebied van algemene dierenwelzijnsknelpunten wordt vermoed dat op de meerderheid van de boerderijen te dikke dieren worden gezien. Ook wordt gedacht dat welzijnsverbeteringen aangepast zijn aan de vraag van de cliënten of voor de veiligheid van de cliënten. Er wordt verwacht dat er geen specifieke aanpassingen zijn gedaan om het welzijn van de dieren te verbeteren. Er wordt vermoed dat een zorgboerderij voornamelijk gericht is op de cliënten. Wel wordt daarnaast verondersteld dat de algemene verzorging van de dieren in orde is en hier weinig knelpunten worden gevonden. In het gedrag van dieren worden ook weinig afwijkingen verwacht.

Hoofdvraag 2

Er wordt verwacht dat de zorgboeren een positieve houding hebben ten opzichte van dierenwelzijn. Er wordt gedacht dat zij dierenwelzijn belangrijk vinden en openstaan voor dierenwelzijnsrichtlijnen, maar dat zij zelf vinden dat ze geen richtlijnen nodig hebben omdat ze van mening zijn dat het welzijn op hun zorgboerderij al in orde is. Op het gebied van dierenwelzijnsexperts wordt vermoed dat zij een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan het onderzoek. Zij kunnen de dierenwelzijnsknelpunten herkennen en hier prioriteiten aan geven. Hierdoor kunnen de onderzoekers beslissen welke knelpunten worden meegenomen bij het ontwikkelen van de welzijnswijzer. Verder wordt verwacht dat de dierenwelzijnsexperts aanvullende adviezen kunnen geven over het overbrengen van informatie op de zorgboeren. Over het algemeen wordt voorspeld dat uit de resultaten naar voren komt dat de dierenwelzijnsknelpunten voor een groot deel opgelost kunnen worden door het overbrengen van laagdrempelige, makkelijk beschikbare, vrijblijvende en gratis informatie op het gebied algemene verzorging en omgang met de dieren.

2. Onderzoeksmethode

In dit hoofdstuk wordt de strategie van het onderzoek besproken. Vervolgens worden het onderzoekstype en het onderzoeksontwerp behandeld. Daarna wordt uitgelegd hoe de data verzameld en geanalyseerd is. Als laatste worden de onderzoekspopulatie en steekproef doorgenomen.

2.1 Strategie

Er is gebruik gemaakt van een kwalitatief onderzoek. Door middel van observeren en interviewen is gekeken naar de interactie tussen dier en cliënt en de daardoor ontstane dierenwelzijnspunten op zorgboerderijen. De uitkomst van het onderzoek bestaat dan ook niet uit cijfers en percentages. Het doel was juist om het vraagstuk inzichtelijk en verklaarbaar te maken, wat behaald is door kwalitatief onderzoek.

De gegevens voor het beantwoorden van hoofdvraag 1 zijn verkregen door middel van participerende observatie. Dit betekent dat de onderzoekers lijfelijk aanwezig waren in het werkveld. Het participierend observerend onderzoek is verdeeld in drie fases (Lindeman en Reulink, 2005). Ten eerste de beschrijvende fase waarbij de situatie en aanwezigen beschreven en geïnterviewd zijn. Vervolgens kwam de interpretatiefase, er werd hier gericht geobserveerd. Hierbij is gebruik gemaakt van vooraf opgestelde factsheets. Op deze factsheets werd informatie gegeven over de normaalwaardes qua verzorging, huisvesting en gedrag van de meest voorkomende diersoorten, zodat dierenwelzijnspunten herkend konden worden. Het observeren werd gedaan onder alledaagse omstandigheden, zonder speciale onderzoeksopzet van de bestudeerde cliënten, processen of dieren (Lindeman en Reulink, 2005). Er is gebruikt gemaakt van directe waarneming om de cliënten en dieren zo min mogelijk te verstoren. Aan de hand van de geobserveerde dierenwelzijnspunten zijn de zorgboeren geïnterviewd. Hierbij werd gevraagd naar de achterliggende keuzes wat betreft welzijn voor cliënt en dier. Ten slotte kwam de verklaringsfase waarbij gezocht is naar verklaringen van de geobserveerde verschijnselen. De gevonden dierenwelzijnspunten en de antwoorden van de interviews werden tijdens het schrijven van de resultaten met elkaar in verband gebracht. Ook is in deze fase contact gezocht met dierenwelzijnsexperts. Hen werd gevraagd naar prioriteiten op het gebied van de gevonden welzijnspunten en welke adviezen zij konden geven om de gevonden dierenwelzijnspunten te verbeteren. Aan de hand van de gevonden resultaten kan een wijzer ontwikkeld worden om het dierenwelzijn te verbeteren.

De interviews met de zorgboeren en experts zijn afgenomen in een semigestructureerde vorm met een aantal vooraf vastgestelde thema's. Zo kon men zich verplaatsen in de positie, denkwijze en situatie van de zorgboer. Op die manier werd het "waarom en hoe" van de situatie van binnenuit bekend (Lindeman en Reulink, 2005).

2.2 Dataverzameling

In deze paragraaf zal de dataverzameling eerst algemeen en vervolgens per deelvraag uitgewerkt worden. Daarnaast worden de trefwoorden voor de literatuurstudie weergegeven.

2.2.1 Dataverzameling algemeen

Voor dit onderzoek is literatuur verzameld, zijn observaties uitgevoerd op zorgboerderijen en zijn interviews afgenomen met zorgboeren en dierenwelzijnsexperts. Allereerst is literatuur gezocht om meer informatie te verzamelen over dierenwelzijnspunten op zorgboerderijen. Daarnaast is ook literatuur verzameld om de observaties en interviews voor te bereiden. Vervolgens zijn met deze informatie de topiclijsten voor de observaties en voor de interviews ontwikkeld. De topiclijst voor de

observaties is ondersteund met factsheets om de dierenwelzijnsknelpunten beter te kunnen herkennen. Daarna zijn elf zorgboerderijen bezocht. Hier is de interactie tussen dieren en cliënten geobserveerd en is naar het algemene welzijn van de dieren gekeken. Aanvullend zijn in totaal zestien zorgboeren geïnterviewd. Op vijf boerderijen zijn twee medewerkers geïnterviewd om de betrouwbaarheid van de resultaten te vergroten. De interviews vonden plaats aan de hand van de vooraf opgestelde topiclijst, die is aangevuld met de verkregen informatie tijdens de observaties. Er is gekozen voor elf zorgboerderijen omdat er beperkte tijd was om dit onderzoek uit te voeren maar de resultaten wel betrouwbaar moesten zijn. In principe was vooraf besloten om tien zorgboerderijen te bezoeken, de elfde boerderij was als back-up. Er werd verwacht dat met elf zorgboerderijen een verzadiging in de data zou ontstaan.

Er is gekozen voor observeren als onderdeel van de dataverzameling omdat het onderzoek gericht is op gedrag en processen. Omdat het gaat om feitelijk gedrag van de dieren en cliënten was het verstandig om te kiezen voor observeren in plaats van alleen interviewen. Dit om sociaal gewenste antwoorden van de zorgboeren zoveel mogelijk te voorkomen. Om achterliggende motieven, gemaakte keuzes en afgewogen risico's op het gebied van interactie tussen dieren en cliënten en welzijn van dieren en cliënten te achterhalen, zijn aansluitend de zorgboeren of medewerkers van de zorgboerderij geïnterviewd. Dit gebeurde met een vooraf opgestelde topiclijst welke aangevuld werd met de informatie die tijdens de observaties naar boven is gekomen. Ook zijn vragen gesteld over de houding en het draagvlak van de zorgboer tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen.

Na het verzamelen van de data aan de hand van observaties op zorgboerderijen en de interviews met zorgboeren, zijn de data eerst gedeeltelijk geanalyseerd. De data zijn met behulp van open codering, axiale codering en selectieve codering in thema's onderverdeeld. Daarna zijn de gevonden data besproken met twee dierenwelzijnsexperts, twee medewerkers van het lectoraat Welzijn van Dieren. Dit interview is aan twee medewerkers tegelijk afgenomen, het is een interactief gesprek geworden waarmee prioriteiten zijn gesteld in de gevonden dierenwelzijnsknelpunten en advies is verkregen over het verbeteren van de gevonden dierenwelzijnsknelpunten.

Bij zowel de interviews met de zorgboeren als het interview met de dierenwelzijnsexperts is gebruik gemaakt van een semigestructureerd interview. Dit houdt in dat er vooraf vastgestelde thema's waren, maar tijdens het gesprek ook van deze vaste thema's afgeweken kon worden wanneer dit nodig bleek tijdens het interview. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview zodat alle informatie naar voren kon komen. Met een vaste vragenlijst is men beperkt tot de vragen die vooraf bedacht zijn, er is weinig ruimte voor speling en extra informatie. (Baarda en de Goede, 2006) Alle interviews zijn afgenomen in tweetallen. Voor de opname is gebruik gemaakt van twee mobiele telefoons met spraakrecorder en een dictafoon.

Hieronder wordt stap voor stap weergegeven hoe de dataverzameling precies in zijn werk is gegaan.

Literatuur

- Als eerste is een literatuuronderzoek gedaan naar de knelpunten op het gebied van dierenwelzijn op (zorg)boerderijen. Er is ook gezocht naar knelpunten die ontstaan door interactie tussen cliënten en dieren. Verder is ook informatie gezocht over dierenwelzijnsrichtlijnen en – metingen in de reguliere veehouderij en in de zorgsector waar met dieren wordt gewerkt. Deze informatie is gebruikt om een observatie-topiclijst, observatie-factsheets en een interview-topiclijst op te stellen. Ook konden hiermee de achtergronden van dit onderzoek worden geschetst en is deze informatie later gebruikt om de gevonden knelpunten te vergelijken.
- Voor het ontwikkelen van de observatie-factsheets is daarnaast informatie gezocht over de verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren van de meest voorkomende dieren op zorgboerderijen. Het gaat hierbij om de diersoorten paard,

koe, konijn, geit en kip. Met deze informatie is een factsheet per diersoort opgesteld. Deze zijn te vinden in hoofdstuk 3: "Resultaten literatuuronderzoek". De factsheets bevatten informatie over de normale omstandigheden voor deze diersoorten met betrekking tot de onderwerpen verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand en hanteren. Bij gedrag is omschreven hoe stresssignalen en afwijkend gedrag herkend kunnen worden. Deze factsheets zijn gebruikt tijdens de observaties. Met deze factsheets is de normale situatie vergeleken met de geobserveerde situaties. Hierdoor was het gemakkelijk om dierenwelzijnsknelpunten te herkennen. Deze onderwerpen zijn geobserveerd om een zo compleet mogelijk beeld van de knelpunten te krijgen en hier met behulp van de interviews oorzaken voor te kunnen achterhalen. De observatie-factsheets zijn dus eerst gebruikt om tijdens de observaties dierenwelzijnsknelpunten te kunnen herkennen. Uiteindelijk zijn de observatie-factsheets ook gebruikt om daar de gevonden data mee te vergelijken. Op deze manier konden de knelpunten vastgesteld worden. Een overzicht van de knelpunten is te lezen in paragraaf 4.10: "Overzicht knelpunten".

- Gedurende de literatuurstudie is gebruik gemaakt van verschillende digitale (groene) databanken en boeken uit de mediatheek van Hogeschool Van Hall Larenstein.

Topiclijsten

De topiclijst voor de observaties is terug te vinden in Bijlage I, de topiclijst voor de interviews zorgboeren is terug te vinden in Bijlage II.

- Observatie-topiclijst: De observatie-topiclijst bevat een aantal onderwerpen waar de onderzoekers tijdens de observaties op hebben gelet. Deze onderwerpen zijn afgeleid uit de gevonden literatuur over de interactie tussen cliënten en dieren en uit andere dierenwelzijnsrichtlijnen en -metingen. Dit is vervolgens aangevuld met onderwerpen waarvan de onderzoekers vooraf verwachtten er informatie van nodig te hebben voor dit onderzoek. De topiclijst heeft ervoor gezorgd dat de focus van de observaties bij deze onderwerpen gebleven is.
- Interview-topiclijst: Een gedeelte van de interview-topiclijst is voorafgaand aan de bezoeken van de zorgboerderijen opgesteld. Deze lijst is opgesteld aan de hand van literatuur over dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen die ontstaan door interactie tussen cliënten en dieren, bestaande dierenwelzijnsrichtlijnen- en metingen en aanvullingen van de onderzoekers. Verder is deze topiclijst na iedere observatie aangevuld met opvallende waarnemingen op de desbetreffende zorgboerderij. Over deze opvallendheden zijn ook vragen gesteld aan de zorgboer. Een deel van de topiclijst bestond daarnaast uit onderwerpen om de houding en het draagvlak van zorgboeren omtrent dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen te achterhalen. Ook werd aan de zorgboeren advies gevraagd voor het verbeteren van dierenwelzijnsknelpunten.

Observeren

Tijdens de observaties is vooral gelet op gedrag, processen en interactie tussen cliënten en dieren. Er is goed gelet op hoe cliënten en dieren op elkaar reageren. Er is bijvoorbeeld gekeken naar het voerproces of verzorgingsproces, de interactie die hierbij tussen cliënten en dieren plaatsvond en het gedrag dat dieren hierbij vertoonden. Bij het gedrag van dieren werd onder andere gelet op uitingen van stress of angst en hoe zij reageerden op benadering door mensen. Observeren op deze onderwerpen was noodzakelijk om knelpunten te kunnen ontdekken in de interactie tussen dieren en cliënten. De topiclijst heeft ervoor gezorgd dat de focus op deze onderwerpen bleef gedurende de observaties. Naast deze interactie-observaties is er op iedere boerderij ook een algemene observatie uitgevoerd aan de hand van de observatie-factsheet.

De observaties zijn steeds uitgevoerd door twee personen. Zij waren op de onderzoekslocatie aanwezig, maar hebben zich niet gemengd in gesprekken, processen of interacties tussen cliënten en dieren. De onderzoekers waren bijvoorbeeld aanwezig terwijl de dieren werden gevoerd, gehanteerd

of geborsteld door de cliënten of wanneer een stal uitgemest werd. De onderzoekers hebben hierbij opgeschreven wat zij zagen gebeuren. Het grootste deel van de notities is opgeschreven in verhaalvorm, deze data zijn op een kwalitatieve manier verzameld. Er werd zo uitgebreid mogelijk opgeschreven wat er te zien was tijdens de observaties.

Er zijn verschillende notities gemaakt tijdens de observaties, namelijk notities voor de situatieschets, algemene notities per diersoort en interactie notities.

- **Situatieschets:** Met deze notities werd een situatie geschetst waarin het aantal cliënten, het aantal begeleiders en de aanwezige diersoorten werden genoteerd.
- **Algemene notities per diersoort:** Hierbij werden notities gemaakt op het gebied van de verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren.
- **Interactie notities:** Hierbij werden alle interacties tussen de cliënten en de dieren beschreven.

Omdat voor een zo betrouwbaar en objectief mogelijk onderzoek feitelijke observaties heel belangrijk zijn, zijn alle notities zo feitelijk mogelijk opgeschreven. Negen van de observatie hebben minimaal één uur geduurd. Twee observaties duurden tussen de 30 en de 60 minuten.

Observeren nabespreken

Iedere observatie werd door de twee onderzoekers nabesproken. Hierbij werden de opvallende punten besproken die tijdens de observaties zijn waargenomen. Deze punten zijn vervolgens aan de interview-topiclijst toegevoegd.

Interviewen zorgboeren

Na iedere observatie werd op dezelfde boerderij een interview afgenomen met één of twee zorgboeren. Alle interviews zijn afgenomen met betaalde medewerkers vanuit de richting dier of vanuit de richting zorg, of een combinatie hiervan. Voor de representativiteit en de verzadiging van de data is het belangrijk dat zowel gesproken is met zorgboeren die een opleiding in diervverzorging of dierhouderij hebben gedaan, als met zorgboeren die een opleiding hebben gevolgd in de zorgsector. Hier is dan ook zoveel mogelijk rekening mee gehouden tijdens de bezoeken aan de zorgboerderijen. De afgenomen interviews waren semigestructureerd. Dit houdt in dat er vooraf vastgestelde thema's waren, maar waar nodig is ook van de vaste vragen afgeweken. Er is gekozen voor een semigestructureerd interview zodat alle informatie naar voren kon komen. Met een vaste vragenlijst is men beperkt tot de vragen die vooraf bedacht zijn, er is weinig ruimte voor speling en extra informatie (Baarda en de Goede, 2006). Met een topiclijst is daar wel ruimte voor.

De interviews waren voornamelijk gericht op de volgende twee onderwerpen:

- Het achterhalen van achterliggende informatie rondom de interactie tussen cliënten en dieren op de zorgboerderijen. Hierbij werden vragen gesteld aan de zorgboer over keuzes die zijn gemaakt op het gebied van de interactie tussen cliënten en dieren en welke protocollen en beleid er bestaan op het gebied van interactie tussen dieren en cliënten. Welke aanpassingen zijn gemaakt om het welzijn van de cliënt te verbeteren of juist het welzijn van de dieren te verbeteren? Welke afwegingen zijn er gemaakt en welke risico's zijn in kaart gebracht? Daarnaast zijn er vragen gesteld over de onderwerpen van de algemene observatie. Alle informatie was noodzakelijk om meer inzicht te krijgen in de dierenwelzijnsknelpunten en het ontstaan van deze dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen. Mogelijk kan deze informatie ook bijdragen aan het opstellen van een welzijnswijzer om deze dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren.
- Daarnaast zijn vragen gesteld om de houding en het draagvlak van de zorgboeren ten opzichte van dierenwelzijn, dierenwelzijnsrichtlijnen en een eventueel dierenwelzijnskeurmerk te achterhalen. Ook is gevraagd naar randvoorwaarden en adviezen voor eventuele richtlijnen om de dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren. Met deze

informatie kan uiteindelijk gewerkt worden aan een middel om het dierenwelzijn te verbeteren.

Resultaten verwerken

De resultaten die verzameld zijn door middel van observaties op zorgboerderij en interviews met zorgboeren, zijn vervolgens verwerkt in een open, axiale en selectieve codering. Hoe deze data precies verwerkt zijn, wordt besproken in de volgende paragraaf, “data-analyse”. Met het verwerken van deze data werd grotendeels een beeld gevormd van de gevonden dierenwelzijnsknelpunten. Hierbij is de volgende informatie naar voren gekomen:

- Dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen, ontstaan door de interactie tussen dieren en cliënten.
- Dierenwelzijnsknelpunten op de gebieden verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren.
- Oorzaken voor het ontstaan van de gevonden dierenwelzijnsknelpunten.
- De houding en het draagvlak van zorgboeren ten opzichte van dierenwelzijn en dierenwelzijnsknelpunten.

Experts interviewen

Na de eerste dataverwerking is een interview afgenomen met twee dierenwelzijnsexperts van het Lectoraat Welzijn van Dieren, waarbij de gevonden resultaten zijn voorgelegd. Dit interview werd ook weer afgenomen door beide onderzoekers, met behulp van een topiclijst. Deze topiclijst is opgesteld met behulp van de gevonden resultaten, zie bijlage III “Topiclijst interview dierenwelzijnsexperts”. Het doel van de interviews met deze experts was:

- Bevestiging van gevonden resultaten. De gevonden dierenwelzijnsknelpunten zijn voorgelegd aan de experts met de vraag of zij de gevonden dierenwelzijnsknelpunten ook herkennen als dierenwelzijnsknelpunten die op zorgboerderijen voor kunnen komen en ontstaan kunnen zijn door de interactie tussen cliënten en dieren. De resultaten zijn hiermee getoetst op betrouwbaarheid.
- Prioriteiten stellen in de resultaten. Om de dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren is het belangrijk om te weten welke knelpunten de hoogste prioriteit hebben. Daarom is aan de dierenwelzijnsexperts gevraagd welke prioriteiten zij geven aan de gevonden dierenwelzijnsknelpunten. Bij het ontwikkelen van een wijzer om de gevonden knelpunten te verbeteren kan deze informatie worden meegenomen.
- Adviezen vergaren voor het verbeteren van de gevonden dierenwelzijnsknelpunten. Tijdens de interviews met de dierenwelzijnsexperts is ook besproken welke adviezen zij hebben om de gevonden knelpunten te verbeteren. Welke middelen zouden zij hiervoor inzetten en hoe kunnen de knelpunten verbeterd worden? Antwoorden op deze vragen zijn belangrijk om uiteindelijk de welzijnswijzer te ontwikkelen om de gevonden dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren.

De interviewvorm van dit interview is een semigestructureerd groepsinterview. Het interview werd afgenomen aan de hand van een topiclijst waarbij vooraf een aantal onderwerpen waren vastgelegd. Echter kon wel van deze onderwerpen worden afgeweken of aanvulling komen op de onderwerpen, doordat slechts gebruik gemaakt werd van een topiclijst. De vragen van het interview lagen niet volledig vast. Daarnaast is gekozen voor een groepsinterview om de experts de kans te geven met elkaar in overleg en discussie te gaan. Er werd verwacht dat hierbij meer informatie naar voren zal komen dan wanneer de interviews bij één persoon tegelijk afgenomen worden (Dingemanse, 2015). Uiteindelijk is het interview een interactief gesprek geworden tussen de onderzoekers en de experts en tussen de experts onderling.

Dit interview is uiteindelijk bij twee dierenwelzijnsexperts afgenomen. Er is gekozen om het bij deze twee experts te houden omdat na het verwerken van de resultaten bleek dat er geen andere relevante experts waren om iets bij te dragen aan dit onderzoek.

Resultaten verwerken

Na het afnemen van de interviews met dierenwelzijnsexperts zijn alle data verwerkt. Hoe dit precies is gedaan is te lezen in de volgende paragraaf, "data-analyse".

2.2.2 Dataverzameling per deelvraag

Per deelvraag zal puntsgewijs aangegeven worden hoe de data verzameld is. Met het beantwoorden van de deelvragen zijn uiteindelijk de hoofdvragen beantwoord.

Deelvraag 1 van hoofdvraag 1 *"Welke dierenwelzijnsknelpunten die zijn ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren komen er voor op zorgboerderijen?"*

- Literatuur verzameld over dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen ontstaan door interactie tussen cliënt en dier.
- Literatuur verzameld over de juiste verzorging, huisvesting, voeding, voedingstoestand, de juiste manier van hanteren en normaal gedrag van de meest voorkomende dieren op zorgboerderijen.
- Observatie-factsheets opgesteld met 'normaalwaarden'.
- Topiclijst opgesteld voor de observaties en de interviews met zorgboeren.
- Observaties uitgevoerd.
- Topiclijst interviews met zorgboeren aangevuld aan de hand van de observaties.
- Interviews met de zorgboeren afgenomen.
- Verkregen data verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. "Data-analyse")

Deelvraag 2 van hoofdvraag 1 *"Welke keuzes hebben zorgboeren gemaakt op het gebied van welzijn voor cliënt en dier over de interactie tussen cliënten en dieren op zorgboerderijen?"*

- Observaties uitgevoerd.
- Topiclijst interviews met zorgboeren aangevuld aan de hand van de observaties.
- Interviews afgenomen met zorgboeren.
- Verkregen data verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. "Data-analyse").

Hoofdvraag 1 *"Welke invloed heeft de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen op het welzijn van deze dieren?"*

- Gevonden data van de observaties en de interviews met zorgboeren verwerkt en geanalyseerd. Hoe dit precies is gedaan, wordt verder omschreven in paragraaf 2.5 'Data-analyse'.

Deelvraag 1 van hoofdvraag 2 *"Welke houding hebben zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen en wat is het draagvlak voor dierenwelzijnsrichtlijnen?"*

- Interview-topiclijst opgesteld.
- Interviews afgenomen.
- Verkregen resultaten verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. "Data-analyse").

Deelvraag 2 van hoofdvraag 2 *"In hoeverre worden de gevonden dierenwelzijnsknelpunten herkend door dierenwelzijnsexperts en welke prioriteit geven zij hieraan?"*

- Gevonden data uit de observaties en interviews met de zorgboeren geanalyseerd.
- Interviewlijst experts opgesteld aan de hand van de tot dan toe gevonden resultaten.
- Interview met experts uitgevoerd.

- Verkregen resultaten verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. “Data-analyse”).

Deelvraag 3 van hoofdvraag 2: *“Welke adviezen worden gegeven door dierenwelzijnsexperts en zorgboeren om dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren?”*

- Literatuuronderzoek gedaan naar adviezen voor richtlijnen.
- Interview topiclijst zorgboeren en dierenwelzijnsexperts opgesteld.
- Interviews met zorgboeren en experts afgenomen.
- Verkregen resultaten verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. “Data-analyse”).

Hoofdvraag 2 *“Hoe kunnen de gevonden dierenwelzijnsknelpunten over de interactie tussen dieren en cliënten op zorgboerderijen verbeterd worden?”*

- Verkregen resultaten uit de interviews met zorgboeren en het interview met de dierenwelzijnsexperts verwerkt en geanalyseerd (zie paragraaf 2.5. “Data-analyse”).

2.2.3 Trefwoorden literatuurstudie

Bij de literatuurstudie zijn de volgende onderwerpen onderzocht:

- Knelpunten op het gebied van dierenwelzijn, ontstaan door interactie tussen dier en cliënt.
- Algemene informatie over de normaalwaardes van de juiste verzorging van de dieren paard, koe, konijn, geit, kip op de volgende gebieden:
 - Verzorging
 - Huisvesting
 - Voeding en voedingstoestand
 - Gedrag
 - Hanteren
- Dierenwelzijnsrichtlijnen en – metingen in de reguliere veehouderij en in de zorgsector waar met dieren gewerkt wordt.

Om de bovenstaande literatuur te vinden, is gebruik gemaakt van verschillende (groene) zoekmachines. Er is in principe gezocht op Nederlandse zoektermen. Wanneer dit echter niet genoeg resultaten gaf zijn Engelse zoektermen gebruikt. Dit is voornamelijk gebeurd bij het zoeken naar dierenwelzijnsrichtlijnen in de zorg. Bij iedere zoekmachine zijn alleen de eerste drie pagina’s resultaten bekeken, om tijdgebrek te voorkomen en omdat verwacht werd dat hiermee voldoende informatie naar voren zou komen. In de onderstaande tabel, Tabel 2, “Overzicht zoektermen en zoekmachines” is een overzicht te vinden met de zoektermen en bijbehorende zoekmachines die daarvoor gebruikt zijn.

Tabel 2: Overzicht zoektermen en zoekmachines

Zoekterm	Zoekmachine
Dierenwelzijn zorgboerderij* (Animal welfare care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Knelpunt* dierenwelzijn zorgboerderij* (Discomfort animal welfare care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Interactie cliënten en dieren AND zorgboerderij* (Interaction clients and animals AND care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Interactie cliënten en dieren (Interaction clients and animals)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijn AND cliënten zorgboerderij* (Animal welfare AND clients care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Verzorging paard* (koe*, geit*, kip*, konijn*) (Horse* care)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Gedrag paard* (koe*, geit*, kip*, konijn*) (Horse* behaviour)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Voedingstoestand paard* (koe*, geit*, kip*, konijn*) (Nutritional status horse*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Hanteren paard* (koe*, geit*, kip*, konijn*) (Handle horse*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijnsrichtlijn* (Animal welfare guideline*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijnsrichtlijn* zorgboerderij* (Animal welfare guideline* care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijnsmeting* (Animal welfare measurement)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijnsmeting* zorgboerderij* (Animal welfare measurement care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Metten van dierenwelzijn (Measure animal welfare)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Dierenwelzijn meten (Measure animal welfare)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Richtlijn* dierenwelzijn (Instruction animal welfare)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb
Richtlijn* dierenwelzijn zorgboerderij* (Instruction animal welfare care farm*)	Google, Google Scholar, GreenI, Science Direct, Dierenwelzijnsweb

2.3 Onderzoekstype

Dit onderzoek is een exploratief onderzoek. Het onderzoek was verkennend en er was van tevoren nog niet bekend welke resultaten precies gevonden zouden worden (Scribbr, z.d.). Tijdens het onderzoek is het onderzoeksgebied, welke nog relatief onbekend was, verkend. Het doel was om uiteindelijk het onderzoeksprobleem, het gebrek aan kennis over dierenwelzijnspunten op zorgboerderijen, ontstaan door de interactie tussen dieren en cliënten, beter te begrijpen.

2.4 Onderzoeksontwerp

Het onderzoeksontwerp dat in dit onderzoek gebruikt werd, is een surveyonderzoek. Bij een surveyonderzoek worden veel gegevens verzameld over een breed onderwerp, dat een groot aantal kenmerken kan hebben. Observeren en interviews afnemen als dataverzamelmethode passen goed bij dit onderzoeksontwerp omdat met deze methodes veel informatie verzameld kon worden over dierenwelzijnspunten op zorgboerderijen. Bij een surveyonderzoek kan gewerkt worden met een steekproef en een dataverzameling in één bepaalde periode, wat erg geschikt was bij dit onderzoek. Bovendien sluit een surveyonderzoek goed aan bij een exploratief onderzoeksontwerp (Baarda en de Goede, 2006).

2.5 Data-analyse

Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen werden gebruik gemaakt van literatuuronderzoek, observaties en diepte-interviews. De data die gevonden werden door middel van het literatuuronderzoek zijn voornamelijk gebruikt als vooronderzoek voor het schetsen van de situatie, het uiteenzetten van de probleembeschrijving en het opstellen van de observatie-topiclijst en interview-topiclijst. Daarnaast wordt in paragraaf 4.10: "Overzicht knelpunten" en in hoofdstuk 5: "Discussie" de gevonden informatie gebruikt ter vergelijking van de resultaten die uit de observaties en de diepte-interviews met de zorgboeren voortkwamen.

Tijdens de observaties zijn de gegevens bijgehouden in verhaalvorm, op een kwalitatieve manier. Aan de hand van de vooraf opgestelde topiclijst bleef een focus bestaan op bepaalde onderwerpen. Alles wat tijdens de observatie zichtbaar was met betrekking tot deze onderwerpen, werd opgeschreven. Na de observaties zijn deze notities uitgewerkt en werden deze opgesplitst in bij elkaar passende soorten notities. De notities werden opgedeeld in de situatieschets, algemene notities per diersoort en interactie-notities. In paragraaf 2.2 "Dataverzameling" is beschreven wat de verschillende notities inhouden. Vervolgens zijn de notities op dezelfde manier verwerkt als de diepte-interviews. Echter werden de diepte-interviews eerst volledig uitgetypt.

De opgeschreven notities van de observaties en de uitgetypte interviews zijn verwerkt door deze eerst open, vervolgens axiaal en als laatste selectief te coderen. De selectieve coderingen van de observaties, de interviews met de zorgboeren en het interview met de experts zijn terug te vinden in Bijlagen IV, V en VI. Hierbij is rekening gehouden met een indeling naar de gevonden onderwerpen wat betreft de dierenwelzijnspunten. Bij de open codering zijn de antwoorden opgedeeld in fragmenten die betrekking hebben op één bepaald thema van het onderzoek. Aan deze fragmenten werd een 'code' gegeven, één of meerdere woorden die een samenvatting geven van het fragment. Tevens zijn de niet-relevante stukken doorgestreept, deze werden niet meer betrokken in het onderzoek. Bij het axiaal coderen zijn vervolgens de codes van deze fragmenten samengevoegd waarbij meerdere van deze 'codes', met soortgelijke thema's, bij elkaar zijn geplaatst. Tenslotte werden bij het selectief coderen de thema's samengevoegd door te zoeken naar een centraal begrip. Met deze vorm van coderen konden uiteindelijk conclusies getrokken worden en kan gewerkt worden aan het eindproduct.

De resultaten van de observaties en interviews met de zorgboeren zijn verwerkt en de dierenwelzijnsknelpunten zijn op een rijtje gezet. Deze informatie werd gebruikt voor het opstellen van een interview-topiclijst voor de dierenwelzijnsexperts. De informatie die verkregen werd door middel van dit interview is op dezelfde manier verwerkt als de observaties op zorgboerderijen en de diepte-interviews met zorgboeren. De interviews werden eerst letterlijk uitgetypt en vervolgens open, axiaal en selectief gecodeerd. Voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen zijn de verschillende resultaten met elkaar in verband gebracht.

2.6 Betrouwbaarheid

Tijdens het onderzoek zijn verschillende maatregelen getroffen om de betrouwbaarheid van de resultaten te vergroten. In deze paragraaf worden deze maatregelen besproken.

Het onderzoek is betrouwbaarder gemaakt door triangulatie. Het onderzoek is vanuit verschillende perspectieven bekeken en er zijn verschillende manieren gebruikt om data te verzamelen. Als eerste is de situatie en de interactie geobserveerd. Aansluitend is één of zijn meerdere interviews op de bedrijven afgenomen. Op die manier kon een objectiever beeld gevormd worden en konden de geobserveerde resultaten bevestigd worden. (De Afstudeerconsultant, 2016)

Observeren

Tijdens het observeren op de zorgboerderijen is altijd in tweetallen geobserveerd. Op deze manier werd voorkomen dat dingen over het hoofd werden gezien. Ook zijn de gevonden observaties vergeleken en besproken om de missende observaties aan te vullen en deze gelijk te maken. Op die manier is een zo compleet en objectief mogelijk beeld van de observaties gevormd.

Voor het observeren zijn factsheets gemaakt met normaalwaardes voor wat betreft de huisvesting, voeding, verzorging en gezondheid van een aantal diersoorten. Deze factsheets zijn gebruikt tijdens het observeren om objectief te kunnen observeren om de interpretatie te minimaliseren. Op die manier kon een subjectieve manier van observeren voorkomen worden.

Interviews

Voor alle interviews is dezelfde topiclijst gebruikt. Op die manier zijn bij de interviews grotendeels dezelfde onderwerpen behandeld waardoor een eenduidig beeld gevormd kon worden.

Er zijn veel overeenstemmingen gevonden tussen de antwoorden op de interviewvragen. Hierdoor kon een eenduidig beeld gevormd worden en zijn op de meeste vlakken een verzadiging in de data opgetreden. Om de resultaten extra betrouwbaar te maken zijn op vijf boerderijen twee medewerkers geïnterviewd.

Dataverzameling

Het maken van de open- en axiale coderingen is individueel gedaan. Om de betrouwbaarheid van correcte en werkzame coderingen te vergroten zijn de coderingen altijd door de andere onderzoeker nagekeken en vervolgens nabesproken. De selectieve coderingen zijn om dezelfde redenen allemaal met zijn tweeën gemaakt.

Na het verzamelen van alle data binnen het praktijkonderzoek is er grotendeels een verzadiging in de data opgetreden. Er werden geen nieuwe data gevonden.

2.7 Onderzoekspopulatie en steekproef

De onderzoekspopulatie bestond uit alle zorgboerderijen die het keurmerk dragen. Op elf zorgboerderijen is geobserveerd en geïnterviewd. Hiervan waren zes zorgboerderijen een productiebedrijf en vijf boerderijen een non-productiebedrijf. Er werd verwacht dat er een verschil in knelpunten is bij bedrijven die wel of niet in bepaalde mate afhankelijk zijn van de productie van de dieren. Er is gekozen voor elf zorgboerderijen omdat er beperkte tijd was voor de dataverzameling, maar het wel belangrijk was om zoveel mogelijk zorgboerderijen te bezoeken om de resultaten zo betrouwbaar mogelijk te maken. Verwacht werd dat met elf zorgboerderijen een verzadiging in de data zou ontstaan.

Voor de interviews zijn alleen betaalde personeelsleden ondervraagd omdat zij met regelmaat op de zorgboerderij aanwezig zijn en met de dieren en cliënten werken. De steekproef van de zorgboerderijen werd geselecteerd op het keurmerk dat zij dragen en bereikbaarheid met het openbaar vervoer. Daarnaast lag ook een focus op de diersoorten paard, koe, geit, kip en konijn. Er werden dan ook geen boerderijen bezocht waar geen van deze diersoorten voorkwamen. Er is gekozen voor zorgboerderijen met het keurmerk "Kwaliteit laat je zien" omdat de opdrachtgever invloed heeft op deze doelgroep. De Federatie Landbouw en Zorg kan deze doelgroep gericht benaderen met een middel om de gevonden dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren.

Een observatie duurde bij de meeste boerderijen minimaal één uur zodat de interactie tussen cliënt en dier uitgebreid geobserveerd kon worden. Er werd geobserveerd tijdens activiteiten met de dieren en wanneer de dieren in rust waren met de cliënten in de omgeving.

De genomen steekproef was een niet-gerichte steekproef omdat gezocht is naar een representatieve afspiegeling van de gehele populatie. Het ging hierbij om een select onderzoek omdat de respondenten bewust geselecteerd zijn op onder andere het keurmerk, de bereikbaarheid met het openbaar vervoer en aanwezige diersoorten.

In de resultaten zullen de bronnen van de observaties en interviews vermeld worden. De bezochte boerderijen zullen worden aangetoond met de letters A (algemene observaties) en O (observaties interactie). De geïnterviewde respondenten zullen worden aangetoond met de letter R voor de zorgboeren en met ER voor de experts. Er zijn in totaal elf boerderijen bezocht en zestien respondenten geïnterviewd. Op sommige boerderijen zijn twee werknemers geïnterviewd. In onderstaande tabel, Tabel 3: "Boerderijen en respondenten" is te zien welke respondenten bij welke boerderij horen.

Tabel 3: Boerderijen en respondenten

Boerderijen	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Respondenten	1 2	3	4	5 6	7	8 9	10 11	12	13	14 15	16

In bovenstaande tabel is te zien dat op de boerderijen met nummer 1, 4, 6, 7 en 10, twee verschillende respondenten zijn geïnterviewd.

3. Resultaten literatuuronderzoek

Voorafgaand aan de bezoeken aan de zorgboerderijen, is een literatuuronderzoek gedaan. Er is literatuur gezocht over de verzorging, huisvesting, voeding en het gedrag van vijf verschillende diersoorten. Ook is gekeken hoe deze dieren op een juiste manier gehanteerd dienen te worden. Het gaat hierbij om de diersoorten paard, konijn, geit, koe en kip. Deze informatie is verwerkt tot een factsheet per diersoort en gebruikt om tijdens de observaties de dierenwelzijnsknelpunten te kunnen herkennen. Ook is deze informatie later gebruikt om paragraaf 4.10: "Overzicht knelpunten" te schrijven. Hierbij is deze informatie vergeleken met de gevonden data om een duidelijk overzicht te krijgen van de dierenwelzijnsknelpunten.

3.1 Paard

- Verzorging
 - Genoeg beweging door middel van weidegang of rijden
 - Dagelijks hoeven uitkrabben
 - Regelmatig borstelen van de vacht
 - Jaarlijks vaccineren
 - Minimaal twee keer per jaar mestonderzoek uitvoeren, a.d.h.v. het resultaat eventueel ontwormen
- Huisvesting
 - Met minimaal één andere soortgenoot gehouden worden
 - Bij voorkeur groepshuisvesting
 - Sociaal contact moet mogelijk zijn
 - Schuilmogelijkheden moeten aanwezig zijn
 - Groot genoeg voor het aantal paarden
 - Veilige afrastering
 - Geen prikkeldraad en andere uitstekende delen
 - Goed zichtbaar voor de paarden
- Hygiëne
 - Het verblijf moet schoon en droog zijn
 - Dagelijks vuile plekken verwijderen uit de huisvesting zodat er altijd een droge ligplek in de stal is
 - Wekelijks hele stal schoonmaken
 - Minimaal eens per week mest verwijderen uit de weide/paddock
 - De voerbak en waterbak dienen schoon te zijn
 - Elke week geheel schoonmaken
 - Dagelijkse controle op reinheid (geen uitwerpselen e.d. in de bak)
 - De materialen dienen schoon te zijn (borstels, zadels, hoofdstellen e.d.)
 - Geschikte bodembedekking (bijvoorbeeld stro of vlas)
 - Gevulde stal zonder kale plekken
 - Goede ventilatie maar geen tocht
 - Tussen de 5 graden onder nul en 25 graden boven nul
- Voeding
 - Voldoende ruwvoer; om de darmen op gang te houden is minimaal 1,25 kilogram ruwvoer per 100 kilogram paard per dag nodig
 - Verspreid over de dag verdeeld
 - Zo nodig aanvullend krachtvoer op basis van inspanning (lacterend paard, jong paard of ziek/te mager paard), aangepast aan het gewicht van het paard

- Onbeperkt, schoon water
- Gedrag
 - Het kunnen uitvoeren van sociaal gedrag
 - Geen stereotype gedrag vertonen zoals
 - Luchtzuigen
 - Weven
 - Tegen staldeur schoppen
 - Hoofdschudden
 - Geen stresssignalen vertonen zoals
 - Verhoogde hartslag
 - Oppervlakkige en snelle ademhaling
 - Trillen
 - Zichtbaar oogwit
 - Verkrampde spieren en/of verkort lopen
 - Klapperen met de lippen
 - Knarsen met de tanden
 - Vaak gapen
 - De neus en/of lippen worden opgetrokken
 - Grote neusgaten
 - Snurken en/of blazen
 - Zweten
 - Likken
 - Kleine plasjes urine en meer mesten
- Hanteren
 - Vervoer een paard rustig aan het halster waarbij de persoon aan de linkerkant loopt
 - Benader een paard niet van achteren
 - Maak geen onverwachte en drukke bewegingen in de buurt van het paard

Gebruikte bronnen: Van Ginkel & Meijer, 2013; Levende Have, 2016^e; LICG, z.d.⁹; Jacobs, 2009

3.2 Konijn

- Verzorging
 - Langharige konijnen dagelijks borstelen en elke twee maanden knippen
 - Kortharige konijnen in de rui wekelijks borstelen
 - Regelmatig de nagels knippen, minimaal elk halfjaar
 - Maandelijks de tanden controleren
 - Jaarlijks vaccineren
- Huisvesting
 - Konijnen moeten gehouden worden met minimaal één andere soortgenoot
 - Afmeting hok moet minimaal 0,3 m² per kilo lichaamsgewicht konijn zijn
 - Er moet voldoende schuilmogelijkheid zijn tegen regen en zon
 - Het verblijf mag niet toegankelijk zijn voor roofdieren
 - Het verblijf moet droog, schoon en niet tochtig zijn
- Voeding
 - Onbeperkt ruwvoer
 - Onbeperkt, schoon water

- De voeding moet aangevuld worden met biks naar gewicht, ongeveer 20 gram voer per kilogram lichaamsgewicht
- De dieren moeten regelmatig groenvoer krijgen en/of takken om op te knagen
- Gedrag
 - Het kunnen uitvoeren van sociaal gedrag
 - Geen stereotype gedrag vertonen zoals
 - Knagen aan de tralies
 - Kaalplukken
 - Geen stresssignalen vertonen zoals
 - Ineen kruipen met grote, open ogen
 - Versnelde ademhaling
 - Vluchten
 - Stampen
 - Knarsetanden
 - Niezen
 - Smal neusje maken
 - Meer keutelen
- Hanteren
 - Eén hand onder de borst en één hand onder het achterwerk, til op en leg het konijn tegen het lichaam aan
 - Niet aan het nekvel optillen. Dit mag wel aan vel tussen schouderbladen bij spartelende konijnen, ondersteun hierbij wel onder de kont
- Hygiëne
 - Het verblijf moet schoon en droog zijn
 - Elke dag de vieze plekken verwijderen
 - Elke week het hele verblijf schoonmaken
 - De voerbak en waterbak zijn schoon
 - Elke week geheel schoonmaken
 - Dagelijkse controle op reinheid (geen uitwerpselen e.d. in de bak)
 - De materialen (borstels e.d.) zijn schoon

Gebruikte bronnen: Bont voor Dieren, 2016; Levende Have, 2016^c; LICG, z.d.^c; Theunissen, 2016; Dierenkliniek Wilhelminapark, z.d.

3.3 Geit

- Verzorging
 - Langharige geiten wekelijks borstelen
 - Klauwen regelmatig bekappen, elke twee tot drie maanden
 - Regelmatig ontwormen, twee tot vier keer per jaar
 - Jaarlijks vaccineren
- Huisvesting
 - Moet gehouden worden met minimaal één andere soortgenoot
 - Groot genoeg, hoe groter hoe beter
 - Minimaal 5 m² per geit
 - Afrastering minimaal 80 cm hoog voor dwerggeiten en minimaal 110 cm hoog voor grotere rassen
 - Genoeg schuilmogelijkheden, groot genoeg voor het aantal geiten
 - Genoeg mogelijkheden om te klimmen en spelen

- Droog, schoon en tochtvrij
- Voeding
 - Onbeperkt ruwvoer
 - Onbeperkt, schoon water
 - De voeding kan eventueel aangevuld worden met een handje krachtvoer per dag, gebaseerd op levensfase (hoog drachtig, lactierend) en gewicht
 - De dieren mogen regelmatig groenvoer en takken (bijvoorbeeld wilg, fruitboom, hazelaar) krijgen
- Gedrag
 - Het kunnen uitvoeren van sociaal gedrag
 - Geen stereotype gedrag vertonen zoals
 - Dwangmatig likken
 - Ijsberen
 - Geen stresssignalen vertonen zoals
 - Meer mesten
 - Mekkeren
 - Minder eten
 - Verminderde melkgift
 - Ongewone houding
 - Afzonderen
 - Vertonen van agressie
- Hygiëne
 - Het verblijf moet schoon en droog zijn
 - Elke dag vieze plekken verwijderen
 - Wekelijks de hele stal schoonmaken
 - Minimaal eens per week mest verwijderen uit de weide
 - De voerbak en waterbak dienen schoon te zijn
 - Elke week geheel schoonmaken
 - Dagelijkse controle op reinheid (geen uitwerpselen e.d. in de bak)
 - De materialen (borstels e.d.) dienen schoon te zijn

Gebruikte bronnen: Levende Have, 2016^b; LICG, z.d.^a; Theunissen, 2016

3.4 Koe

- Verzorging
 - Twee tot drie keer per jaar de klauwen bekappen
 - Regelmatig borstelen of scheren wanneer er geen borstel in de stal hangt
- Huisvesting
 - Moet met minimaal één andere soortgenoot gehouden worden
 - Koeborstel in de stal
 - Het beste het hele jaar door weidegang met schuilmogelijkheid, groot genoeg voor het aantal koeien
 - Grupstal is ouderwets en minder goed voor het dierenwelzijn
 - Ligbox stal is een middenweg, geen natuurlijke omgeving maar wel bewegingsvrijheid
 - Potstal, vrije uitloopstal of hellingstal stimuleert sociaal gedrag en creëert rust bij de koeien

- Voeding
 - Onbeperkt ruwvoer
 - Onbeperkt, schoon water
 - Eventueel aanvullen met liksteen of runderbrok, naar levensfase en gewicht
- Gedrag
 - Het kunnen uitvoeren van sociaal gedrag
 - Geen stereotype gedrag vertonen zoals
 - Dwangmatig likken
 - Kopschudden
 - Geen stresssignalen vertonen zoals
 - Veel mesten
 - Loeien
 - Verminderde melkgift
- Hanteren
 - Een koe kan gehanteerd worden met behulp van een halster, hierbij dient de persoon voor de koe te lopen
- Hygiëne
 - Het verblijf moet schoon en droog zijn
 - Dagelijks vieze plekken verwijderen
 - Dagelijks de ligboxen schoonmaken en opstrooien
 - Minimaal eens per week mest verwijderen uit de weide
 - De voerbak en waterbak dienen schoon te zijn
 - Elke week geheel schoonmaken
 - Dagelijkse controle op reinheid (geen uitwerpselen e.d. in de bak)
 - De materialen (borstels e.d.) dienen schoon te zijn

Gebruikte bronnen: Levende Have, 2016⁹; Theunissen, 2016

3.5 Kip

- Verzorging
 - Regelmatige inspectie op parasieten
- Huisvesting
 - Moet met minimaal één andere soortgenoot gehouden worden
 - Het liefst scharrelen over het terrein, mits er genoeg bosjes zijn waarin de kippen kunnen schuilen. Houd de dieren binnen bij regen, veel roofvogels en ophokplicht.
 - Anders een schuilhok met overdekte ren, minimaal 3 vierkante meter per volwassen dier
 - Zorg voor scharrelmogelijkheden zoals bladeren en humus
 - Zorg voor schoon zand zodat de dieren een stofbad kunnen nemen
 - Zorg voor genoeg zitstokken en legnesten
- Voeding
 - Zorg voor onbeperkt onderhoudsvoer of legkorrel bij gehokte kippen
 - Loslopende kippen tweemaal daags een handje voer bijgeven
 - Onbeperkt water en grit
 - Elke dag een plukje ruwvoer

- Gedrag
 - Het kunnen uitvoeren van sociaal gedrag
 - Geen stereotype gedrag vertonen zoals
 - Dwangmatig kaal pikken
 - Geen stresssignalen vertonen zoals
 - Omhoog zetten van de nekveren
 - Overdreven scharrelen
 - Vluchtgedrag
 - Afwijkingen in de eieren
 - Stoppen met eieren leggen
 - Ruien buiten de ruiperiode
- Hanteren
 - Pak de kip met twee handen aan beide kanten en klem deze onder de onderarm
 - Druk met je hand de kip zachtjes tegen de vloer, pak met een andere hand de poten vast en ondersteun de kip van onder het lichaam, druk te kip tegen het lichaam en klem met de andere hand de vleugels tegen de kip aan
- Hygiëne
 - Het verblijf moet schoon en droog zijn
 - Elke dag vieze plekken verwijderen
 - Wekelijks de hele stal schoonmaken
 - Minimaal eens per week mest verwijderen uit de weide
 - De voerbak en waterbak dienen schoon te zijn
 - Elke week geheel schoonmaken
 - Dagelijkse controle op reinheid (geen uitwerpselen e.d. in de bak)
 - De materialen (borstels e.d.) dienen schoon te zijn

Gebruikte bronnen: Levende Have, 2016^f; Theunissen, 2016

4. Resultaten praktijkonderzoek

In dit hoofdstuk worden de resultaten van het praktijkgedeelte van dit onderzoek gepresenteerd. Het zal gaan om de resultaten van zowel de observaties als de interviews. In dit hoofdstuk zal naar de resultaten van de observatie verwezen worden met een O tussen haakjes, gevolgd door het nummer van de boerderij (O1; O2, etc.). Naar de resultaten uit de algemene observatie wordt verwezen met een A tussen haakjes gevolgd door het boerderij nummer (A1; A2, etc.). Naar de resultaten van de interviews met de zorgboeren wordt verwezen met een R tussen haakjes, gevolgd door het respondentnummer (R1; R2, etc.). Naar de resultaten van de interviews met de dierenwelzijnsexperts wordt verwezen met ER tussen haakjes, gevolgd door het respondentnummer (ER1; ER2). De resultaten zijn onderverdeeld in een aantal paragrafen. Eerst zal een beschrijving van iedere onderzochte zorgboerderij gegeven worden. Vervolgens is informatie te vinden over de werkzaamheden van de cliënten op de zorgboerderijen. Daarna volgen paragrafen over de begeleiding van de cliënten en de regels die gelden op de zorgboerderijen. In de paragraaf daarna zijn de resultaten op het gebied van interactie tussen de cliënten en de dieren weergegeven. Vervolgens is meer te lezen over de veranderingen op zorgboerderijen die speciaal gedaan zijn voor de zorg. Tenslotte wordt meer verteld over de houding van zorgboeren tegenover keurmerken en richtlijnen. Daarnaast zullen ook verspreid over dit hoofdstuk resultaten uit de gesprekken met de dierenwelzijnsexperts te lezen zijn.

4.1 Beschrijving boerderijen

In deze paragraaf zullen de elf bezochte boerderijen beschreven worden. Er zal beschreven worden of de boerderijen een productietak hebben of niet, er zal geschreven worden over de verschillende doelgroepen en het aantal cliënten, welke diersoorten op de boerderij voorkomen en er zal aandacht geschonken worden aan de werknemers. Die subparagraaf zal gaan over het aantal werknemers, de achtergronden en hun kennis over dieren. Deze subparagraaf zorgt voor een algemeen beeld van de steekproef.

4.1.1 Productie/non-productie

De bezochte bedrijven waren wisselend productie en non-productie bedrijven. Dat betekent dat sommige bedrijven als hoofdtak de veehouderij hadden waarbij de zorg geïntegreerd was of ernaast was gezet. Bij deze productiebedrijven had het vee naast de zorgtaak een productietaak. Bij de andere bedrijven was de zorg de hoofdtak waarbij de dieren alleen werden ingezet als middel voor de zorg, zij hadden hierbij geen productietaak. Bij alle bezochte productiebedrijven bestond de productietak uit melkvee en/of jongvee-opfok; dit waren voornamelijk koeien en één keer waren dit geiten. De zorgtak naast het productiebedrijf is bij drie boerderijen ontstaan voor het verkrijgen van extra inkomsten (R1; R10) of vanuit eigen interesse (R7; R10). De in totaal zes boerderijen waarbij de hoofdtak de veehouderij was, waren boerderij 1, 7, 8, 9, 10 en 11. De andere vijf boerderijen hadden als hoofdtak de zorg.

4.1.2 Cliënten

In dit hoofdstuk zullen de cliënten van de elf bezochte boerderijen beschreven worden. In tabel 4: "Cliënten" is te zien hoeveel cliënten er per dag waren op de boerderijen en welke doelgroepen aanwezig waren op het bedrijf. Alle respondenten gaven aan dat er een brede doelgroep is op hun boerderij. Daarnaast waren er nog aanvullingen die te zien zijn in onderstaande tabel.

Tabel 4: Cliënten

Boerderij	Aantal cliënten per dag	Doelgroep
1	15	Cliënten met ervaring met dieren
2	Maximaal 17	
3	Onbekend	Geen kinderen
4	15 tot 20	
5	27	Jongvolwassenen
6	Onbekend	
7	9	Momenteel alleen mannelijke cliënten
8	18 tot 20	Jongeren en ouderen
9	10 tot 12	Voornamelijk cliënten met licht verstandelijke beperking
10	Onbekend	Cliënten met affiniteit met boerenleven
11	30 tot 35	

Op boerderij 5 werd aangegeven dat zij voornamelijk met jongvolwassenen werken maar dat hier vaak van wordt afgeweken. Ook het aantal cliënten per dag verschilt per boerderij. Dit kan variëren van 9 tot 35 cliënten per dag. Op sommige boerderijen was het onduidelijk hoeveel cliënten er per dag aanwezig waren.

4.1.3 Werknemers

Op de boerderijen waren naast de zorgboer(en) vaak nog andere werknemers in dienst. In tabel 5 'Werknemers' is te zien hoeveel werknemers in dienst waren, wat hun achtergrond was en welke extra dierkennis de medewerkers hebben volgens de respondenten.

Tabel 5: Werknemers

Boerderij	Aantal	Achtergrond/Opleiding	Dierkennis
1	6	❖ Zorg ❖ Agrarisch	
2	25	❖ Zorg ❖ Overig	
3	7	❖ Zorg	Kennis via eigen ervaring Kennis via internet Kennis via zoönose keurmerk Kennis via netwerk
4	Onbekend	❖ Zorg ❖ Overig ❖ Paardrijinstructeur	
5	6	❖ Zorg ❖ Agrarisch ❖ Overig	Gaf zelf aan weinig kennis te hebben over huisvesting bij opzetten zorgboerderij
6	Onbekend	❖ Zorg ❖ Agrarisch	Kennis via zoönose keurmerk
7	2	❖ Zorg ❖ Agrarisch	Kennis via netwerk
8	14	❖ Zorg ❖ Agrarisch ❖ Overig	Kennis via eigen ervaring
9	3	❖ Zorg ❖ Agrarisch	Kennis via eigen ervaring
10	20	❖ Zorg ❖ Agrarisch	Gaf aan dat medewerkers weinig kennis van dieren hebben
11	40	❖ Zorg ❖ Agrarisch	Kennis via eigen ervaring

In bovenstaande tabel is te zien dat op alle zorgboerderijen medewerkers met een zorgopleiding aanwezig waren. Op negen boerderijen was ook een medewerker met een dier-gerelateerde achtergrond aanwezig. Het aantal medewerkers varieerde van 2 tot 40 mensen, op sommige boerderijen was het aantal medewerkers onbekend. Via verschillende wegen hebben de zorgboeren kennis opgedaan over dieren. Dit werd bijvoorbeeld gedaan via het zoönose keurmerk of uit het eigen netwerk, zoals familie en burens.

Een aantal respondenten gaven expliciet aan dat er gebrek was aan kennis. Zo zei R11: *“Persoonlijk was ik er eerst een beetje huiverig voor. Van pony’s, ik heb er zelf ook niet zoveel kaas van gegeten.”*. Eén van de experts vindt het de morele plicht van de zorgboeren om zich te verdiepen in de dieren (ER1).

4.1.4 Diersoorten

Tijdens het selecteren van de zorgboerderijen was één van de selectiecriteria dat het bedrijf minimaal één van de meest voorkomende dieren op zorgboerderijen moest hebben. Deze diersoorten waren koe, kip, paard, geit en konijn. In onderstaande tabel, Tabel 6: “Diersoorten” is te zien welke van deze vijf diersoorten aanwezig waren op de bezochte boerderijen. Wanneer een kruisje in de kolom staat was deze diersoort aanwezig op het bedrijf. Ook is te zien welke diersoorten naast de meest voorkomende diersoorten aanwezig waren op de bedrijven.

Tabel 6: Diersoorten

Boerderij	Koe	Kip	Konijn	Paard	Geit	Overig
1	X					
2	X	X	X	X	X	Cavia Varken
3		X	X	X		Varken
4		X	X	X		
5		X	X	X	X	Cavia Ezel Varken
6		X	X	X		Ezel Varken
7	X	X	X	X		
8	X	X	X	X	X	
9		X		X	X	Varken Eend
10	X			X		Varken
11	X	X	X	X	X	Cavia Ezel Varken Schaap

In bovenstaande tabel is te zien dat op tien boerderijen meer dan één van de meest voorkomende diersoorten voorkwamen. Zo kwamen paarden op negen boerderijen voor, beschikten acht boerderijen over kippen, hadden zeven boerderijen konijnen, waren er op zes boerderijen koeien en waren er op vijf boerderijen geiten. Een diersoort die ook meervoudig voorkwam was het varken. Zeven zorgboerderijen hadden varkens op het bedrijf.

4.2 Dierenwelzijn

In dit hoofdstuk worden de resultaten van de observaties en de interviews op het gebied van dierenwelzijn gepresenteerd. Daarnaast worden de kennis en de adviezen van de dierenwelzijnsexperts in dit hoofdstuk verwerkt. Tijdens het coderen zijn de volgende thema's op het gebied van dierenwelzijn naar voren gekomen: huisvesting en hygiëne, gezondheid, verzorging, controle, houding, verbeteringen en beperkingen.

Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 1 en deelvraag 2 van hoofdvraag 1. Een klein deel van deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 2.

4.2.1 Huisvesting en hygiëne

De dieren op zorgboerderijen werden op verschillende manieren gehuisvest. Zo waren er bijvoorbeeld verschillen in groepssamenstelling en manier van houden. In onderstaande tabel, Tabel 7 "Groepssamenstelling" is te zien welke dieren alleen of in een groep gehuisvest werden.

Tabel 7: Groepssamenstelling

Diersoort	Individueel	Meerdere dieren	Boerderij(en)
Paard binnen	X		A2/A4/A6
		X	A5
Paard buiten	X		/
		X	A3/A4/A6/A11
Konijn	X		A3/A4/A5/A7/A11
		X	A4/A5/A7/A8/A11
Kip	X		/
		X	A4/A5/A6/A7 /A9/A10/A11
Cavia	X		A4
		X	A5/A8/A11
Geit	X		/
		X	A9/A11
Varken	X		A9
		X	A6/A8/A10/A11
Ezel	X		A2
		X	A5/A11
Kalf/pink	X		A7/A10/A11
		X	A10

In de tabel is te zien dat voornamelijk paarden binnen, konijnen en kalveren/pinken individueel gehuisvest werden. Kippen, geiten en ezels werden altijd met meerdere dieren gehuisvest. Varkens werden voornamelijk met meerdere dieren gehouden.

De hokken van de konijnen waren op vier bedrijven schoon (A5; A7; A8; A11). Op één bedrijf was het konijnenhok niet schoon, hier was geen droge ligplek in het hok aanwezig (A6). Op één bedrijf konden de konijnen zelf naar binnen en naar buiten (A5). Tijdens het verschonen van het konijnenhok op boerderij 3 zaten de konijnen een aantal uur in een kaal hok (O3).

Op vijf bedrijven waren de stallen van de koeien niet schoon (A1; A2; A7; A10; A11). Hier lag een ruime hoeveelheid mest op de roosters en in de ligboxen. De ligboxen en roosters in de koeienstallen op twee boerderijen waren wel schoon (A8; A11). Op boerderij 7 hadden de pinken ligmatten zonder strooisel. Op drie boerderijen had het jongvee ligmatten met zaagsel (A8; A10; A11). Op boerderij 11 was het afkalfhok voor de koeien een groepshuisvesting en waren de jongste kalveren individueel gehuisvest (O11).

De paarden hadden op twee boerderijen een schone stal (A6; A10). Op drie boerderijen waren de stallen niet schoon (A4; A5; A8). Hier was de bodembedekking niet schoon en was er geen droge ligplek. Op bedrijf 4 stonden de pony's in de appelboomgaard met toegang tot de mesthoop. Op hetzelfde bedrijf werd een paard vergeten buiten te zetten, verder ontsnapten hier paarden uit het weiland (O4). Op een ander bedrijf werd de stapmolen gebruikt als paddock, deze was nat (A6). Op zes boerderijen gingen de paarden tijdens het observeren naar buiten (A3; A5; A6; A9; A10; A11).

4.2.2 Gezondheid

Tijdens het observeren is gekeken naar de gezondheid van de dieren. Hieronder valt ook de voedingstoestand van de dieren. Daaruit zijn verschillende resultaten gekomen. Deze resultaten zijn te zien in onderstaande tabel, Tabel 8: "Voedingstoestand van de dieren". Wanneer er een kruisje in de tabel staat, gaat het om minimaal één individu van de betreffende diersoort.

Tabel 8: Voedingstoestand van de dieren

Diersoort	Goed op gewicht	Overgewicht	Ondergewicht	Boerderij(en)
Koe			X	A11
Pink	X			A7
Kalf	X			A1/A2/A8
			X	A2
Geit	X			A2/A5/A8
		X		A2/A5
Kip	X			A2/A3/A4/A7
Konijn		X		A2/A3/A6/A7/A8/A11
Cavia		X		A2/A5
Varken	X			A5/A9
		X		A2/A6/A8/A9
			X	A5
Ezel	X			A5
		X		A6
Paard	X			A5/A8
		X		A3
Pony	X			A2
		X		A2/A3/A5/A9

Er is te zien dat voornamelijk de konijnen, varkens en pony's overgewicht hadden. Zo hadden de konijnen op zes boerderijen overgewicht en de pony's en varkens op vier boerderijen. De kalveren en kippen waren wel vaak goed op conditie.

Vijf respondenten vertelden tijdens de interviews op welke manier zij met de gezondheid van de dieren bezig zijn. Er werd genoemd dat dieren voldoende rust krijgen (R4), hoeven van varkens worden gecontroleerd (R4), ezels en pony's ontwormd worden (R7), koeien worden ingeënt (R10), kippen eens in de paar jaar vervangen worden om ziektes te voorkomen (R13) en weinig wordt gedaan met cavia's in combinatie met de cliënten omdat deze snel stress hebben (R16). Respondent 16 vertelde hierover: *"Bijvoorbeeld de cavia's hebben we wel, doen we met de zorg iets minder mee omdat die gevoelig zijn voor stress."* (R16). Een andere respondent geeft aan dat de dierenarts iedere maand langskomt voor een gezondheidsoverzicht en dat ieder jaar een gezondheidsplan en dierbehandelplan wordt opgesteld (R10). Tijdens de observatie werd door R4 verteld dat op één boerderij bloedluis werd bestreden bij de kippen en de nagels van de konijnen worden regelmatig geknipt (O3). Drie respondenten gaven aan dat zij de dieren goed verzorgen (R4; R5; R16).

De experts vertelden dat een aangetast welzijn zorgt voor het meer bevattelijk zijn voor infecties en dat de toestand van het dier invloed heeft op de weerstand (ER1; ER2). ER1 zei hierover: *"Een dier waarvan het welzijn is aangetast is de bevattelijkheid op infecties veel groter en daarmee ook de kans op zoönosen"*.

4.2.3 Voeding

Tijdens de observaties is gekeken naar de aanwezigheid van voeding en water en de kwaliteit hiervan. Op vier boerderijen hadden de paarden onbeperkt toegang tot water (A3; A10) of ruwvoer (A8; O11). Op boerderij 11 kregen de paarden ruwvoer op een modderig stuk grond (O11). Op twee boerderijen hadden de paarden geen ruwvoer en geen water (A2; A5). Uit de interviews kwam naar voren dat op één boerderij wordt gewerkt aan voedselbeperking bij paarden om overgewicht te voorkomen (R4).

De ezels hadden op twee boerderijen wel water en ruwvoer (A6; A11). Op één boerderij hadden zij wel water maar geen ruwvoer (A5) en op één boerderij zowel geen water als ruwvoer (A2).

De kalveren, pinken en koeien hadden op vier boerderijen de beschikking over ruwvoer en water (A1; A7; A8; A11). Op één bedrijf zat schimmel in het kuilgras bij de kalveren (A7).

Op drie boerderijen hadden de kippen zowel water als voer (A3; A5; A9). Op vier boerderijen hadden zij alleen water (A4; A7; A11) of alleen voer (A7). Op één bedrijf hadden zij wel grit (A9) op de rest van de bedrijven niet.

De konijnen hadden op twee boerderijen geen ruwvoer maar wel krachtvoer (A2; A7). Op twee boerderijen hadden zij wel ruwvoer maar geen krachtvoer (A8; A11). Op vier boerderijen hadden zij geen van beide (O3; A4; A5; A6). De konijnen hadden op vier boerderijen wel water (A5; A6; A7; A8). Ook de cavia's hadden geen ruwvoer maar wel krachtvoer op twee boerderijen (A2; A5). Zij hadden zowel geen krachtvoer als ruwvoer op één boerderij (A8). Op één boerderij hadden zij wel ruwvoer maar geen krachtvoer (A11). Op dezelfde boerderij kregen de cavia's en konijnen hetzelfde krachtvoer (O11).

De varkens op boerderij 5 hadden een beetje ruwvoer maar de waterbak was bedolven met bodembedekking waardoor zij niet meer konden drinken (A5). Op boerderij 9 hadden de varkens wel toegang tot water maar hadden zij geen ruwvoer (A9). Op twee boerderijen hadden de varkens zowel geen voer als water (A6; A8).

Op één boerderij hadden de geiten zowel water als ruwvoer (A8) en op één boerderij alleen water (A5). Op een ander bedrijf had de helft van de geiten beschikking tot ruwvoer en konden zij lastig bij het water komen (A9).

4.2.4 Gedrag

Tijdens de observaties is gekeken naar het gedrag van de dieren. Er is gekeken naar het gedrag van dieren in aanwezigheid van mensen en bij benadering van mensen. Op twee boerderijen reageerden de kalveren nieuwsgierig op mensen (A1; A7). Deze kalveren kwamen naar mensen toe en snuffelden aan de handen. Op één bedrijf deinsden de pinken achteruit bij benadering (A7) en op een ander bedrijf zoog een kalf bij een ander kalf (A8).

Op één bedrijf reageerden de konijnen wisselend op mensen. De ene helft sprong weg bij benadering terwijl de andere helft niet reageerde op mensen (A5). Op een ander bedrijf reageerde de helft van de konijnen nerveus op mensen (A7). Zij gingen stampen, kropen in een hoekje of renden weg*. Op een ander bedrijf kregen de konijnen grote ogen bij benadering door mensen (O3). Op één boerderij knaagde een cavia aan de haren van een konijn (A11).

Op boerderij 5 reageerden de ezels nieuwsgierig op mensen. De paarden op dit bedrijf vertoonden gedrag zoals bijtende bewegingen met de mond, schrapen met de hoeven en ijsberen. (A5) De paarden op boerderij 10 waren onrustig (A10). Zij ijsbeerden in de stal, schudden met hun hoofden en hinnikten herhaaldelijk.

*Dit kwam doordat deze opgevangen waren, deze konijnen vertoonden veel stresssignalen (R10)

4.2.5 Controle

Om het dierenwelzijn te waarborgen vinden ook metingen en controles plaats, bleek uit de interviews. De respondenten van drie boerderijen vertelden dat het welzijn door de dierenarts gecontroleerd wordt (R2; R10; R16).

R2 vertelde hierover: *“Maar in die zin ook de dierenarts die komt hier maandelijks over de vloer dus die ziet ook heus wel wat er wel en niet gebeurt. Ja en dieren, hoe goed gaat het met de dieren. En daaraan kun je ook ervaren of het goed is of niet.”* (R2). Daarnaast werd aangegeven dat SKAL controleert (R2) en dat het dierenwelzijn wordt gemeten door gebruik van het zoönose keurmerk (R7). Een andere respondent noemde dat er vanuit de biologisch dynamische bedrijfsvorm veel meer aandacht is voor dierenwelzijn en diereigen gedrag (R13).

4.2.6 Houding zorgboer t.o.v. dierenwelzijn

Tijdens de interviews is gesproken over de houding van de zorgboeren ten opzichte van dierenwelzijn. De resultaten zullen hier worden besproken. Deze resultaten dragen bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 2.

Vier respondenten geven aan dierenwelzijn belangrijk te vinden (R1; R2; R13; R16). Daarbij geeft R1 aan dat dierenwelzijn zorgt voor een hogere productie (R1). Er zijn ook vier respondenten die aangeven dat zij het dierenwelzijn op hun boerderij al voldoende vinden (R1; R7; R10; R16). R2 denkt dat er meer dierenwelzijnsknelpunten voorkomen in de reguliere veehouderij dan op zorgboerderijen (R2). Hij zegt hierover: *“In mijn hoofd, denk ik dat een dier, in bedrijven zoals die megabedrijven of waar ze de hele dag binnen staan, denk ik dat dat dramatischer is voor een dier dan wat hier dan even een momentje gebeurt [...]”* (R2). Respondent 2 vindt dierenwelzijn ook een lastig aspect en zegt hierover: *“Dat vind ik een lastig aspect want dierenwelzijn wat is dierenwelzijn?”* (R2). Daarnaast vindt R3 dat dierenwelzijn wel werkbaar moet zijn. Hij vertelde hierover: *“Je probeert er zo goed mogelijk in te passen in het bedrijf. Na een werkbaar format van wat bij ons past. [...] Wij, wij staan met zijn allen voor heel goed dierenwelzijn en wat wij vinden wat goed is.”* (R3).

4.2.6.1 Keuzes dierenwelzijn

Tijdens de interviews is gesproken over de keuzes die zorgboeren hebben gemaakt op het gebied van dierenwelzijn. Deze paragraaf draagt daarmee bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 1.

Door de zorgboeren zijn bewuste keuzes gemaakt op het gebied van dierenwelzijn. Op één boerderij is er bewust voor gekozen om geen konijnen te nemen omdat de respondent denkt dat dit geen toegevoegde waarde heeft voor de konijnen (R13). R13 vertelde hierover: *“Ik doe niet zo gauw concessies. Dus net zoals dat met die konijnen [...], dat zou je voor deelnemers kunnen doen. Dat zou voor deelnemers leuk zijn maar [...] voor de dieren niet. Dat doe ik dus niet.”* (R13). Op een ander bedrijf is er bewust voor gekozen om in een melkstal te melken in plaats van gebruik te maken van een melkrobot (R16). Deze respondent geeft ook aan dat ze ervoor zorgen dat de voeding van de dieren in orde is, dit doen zij door een medewerker zorg te laten dragen voor het voerschema (R16).

4.2.7 Verbeteringen en beperkingen

Tijdens de interviews is gevraagd welke verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn de zorgboeren al hadden uitgevoerd, of op de planning hadden staan. Daarnaast is ook gesproken over beperkingen die de zorgboeren ervaren als het gaat om het verbeteren van dierenwelzijn. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van zowel deelvraag 1 als deelvraag 2 van hoofdvraag 1.

De meeste geïnterviewde zorgboeren hebben verteld over verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn die al uitgevoerd zijn of die nog op de planning staan. Twee respondenten hebben

aangegeven dat het zoönose keurmerk heeft gezorgd voor verbeteringen in het dierenwelzijn (R2; R4). Twee andere respondenten hebben het koecomfort verbeterd (R10) door koematrassen aan te schaffen en een systeem te ontwikkelen waarbij het kalf een tijdje bij de koe kan blijven (R1). R1 vertelde hierover: *“Bijvoorbeeld een jaar geleden heb ik voor de koeien koematrassen gekocht. [...] Want daarvoor lagen ze gewoon op beton. [...] Ik was ook wel een beetje bezig met kalfje bij de koe. En [...] ik heb dan wel een soort systeem nu.”* (R1). Echter zitten in het kalf bij de koe systeem ook beperkingen. Zo geeft de respondent aan dat de ligboxenstal niet geschikt is om de kalveren bij de koeien te hebben. Ook is er niet altijd genoeg ruimte om de kalveren langere tijd bij de koeien te houden (R1). Daarnaast gaven beide respondenten van deze boerderij aan dat de kalveren minder goed gesocialiseerd worden wanneer ze bij de koe blijven, ten opzichte van een groepshuisvesting met alleen kalveren (R1; R2).

R13 gaf aan dat hij altijd bezig is met aanpassingen om het dierenwelzijn te verbeteren. Op de planning staat het kappen van bomen zodat de kippen meer licht krijgen in hun verblijf (R13). Ook R15 vertelde dat hij bezig is met verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn (R15). R10 wil binnenkort een uitloop maken voor de pony's zodat zij buiten altijd een droge plek hebben om te staan (R10). Een andere respondent gaf aan voor structuur te zorgen, waarvan hij vindt dat het dierenwelzijn hiermee verbeterd (R3).

4.3 Prioriteiten dierenwelzijnsknelpunten experts

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op deelvraag 2 van hoofdvraag 2.

Tijdens het interview met de experts werd gevraagd of zij de dierenwelzijnsknelpunten van het onderzoek herkenden en welke knelpunten prioriteit hebben. Zij gaven aan de knelpunten te herkennen en dat deze allemaal belangrijk zijn (ER1; ER2). Zij zeiden dat het lastig is prioriteiten te stellen en dat alle gevonden knelpunten prioriteit hebben. ER2 verwoordde dit zo: *“[...] Wat wij niet kunnen is zeggen [...] obesitas is erger dan individueel huisvesten [...]”*.

Wel gaven zij aan dat prioriteiten gesteld konden worden via het principe van weldoen. Dat wil zeggen dat hulp geboden moet worden waar het kan, dat heet “gewoon”. Dat is het inzetten van je “gewone” middelen, kennis en kunde. Wanneer iemand extra moet investeren heet dat buitengewoon. Zo is bijvoorbeeld water gewoon, maar een extra grote stal buitengewoon. Onder “gewoon” vallen de basisbehoeften van de dieren. Dus alles wat een dier nodig heeft om te voldoen aan zijn natuurlijke behoeftes. Zoals bijvoorbeeld het krijgen van de juiste voeding, een huisvesting met soortgenoten die schoon en ruim genoeg is en de benodigde verzorging om gezond te blijven. (ER1)

4.4 Werkzaamheden

In dit hoofdstuk zal geschreven worden over de werkzaamheden van de cliënten. Er zal geschreven worden over werkzaamheden rondom de voeding en over taken die cliënten zelfstandig mogen uitvoeren. In paragraaf 4.7 “Interactie”, zal beschreven worden welke interactie verder plaatsvond tussen de cliënten en de dieren tijdens de werkzaamheden. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 1.

4.4.1 Voeren

Op alle boerderijen hoorde het voeren van de dieren bij de dagelijkse werkzaamheden van de cliënten. Op één boerderij mochten de cliënten de dieren voeren zonder begeleiding (R16), op de andere boerderijen gebeurde dit vaak onder toezicht of met nacontrole. Op boerderij 2 wogen de cliënten zelf het voer af en deden zij zelf de voerovergangen van de dieren (O2). Bij twee boerderijen was het voer van tevoren afgewogen (O5; O7). Op vijf andere boerderijen was een voerschema aanwezig (O3; O7; R3; R5; R16). Bij vijf boerderijen werden de waterflessen of -bakken

schoongemaakt voordat deze gevuld werden (O3; O5; O7; O8; O11). Dit deden de cliënten geheel zelfstandig.

4.4.2 Zelfstandig werken

Op twee boerderijen mochten de cliënten over het algemeen vrij veel zelfstandig werken (R2; R4). Op andere boerderijen hadden zij zelfstandige taken. Zoals paardrijden (R6), paarden opzadelen (R8), dieren hanteren (R10) of het verzorgen van de kippen en konijnen (R12). Een andere respondent gaf aan dat de zelfstandigheid verschilt per cliënt (R13). R3 vindt de zelfstandigheid van cliënten een grijs gebied. Hij zei hierover: *“Dan heb je altijd weer een spanningsveld of grijs gebied het is heel duidelijk dat cliënten niet het gebit van een paard gaan schoonmaken of iets dergelijks. [...] of hoeven krabben dat is een grijs gebied [...] Sommige wel, sommige niet, als wij vinden dat iemand dat kan en er is iemand bij [...]”* De cliënten weten vaak hun taken (R2) of hebben vaste dieren of taken (R4; R12). Bij één boerderij wordt de dag van tevoren een planning gemaakt per cliënt (R10).

4.5 Begeleiding

In dit hoofdstuk worden alle gevonden resultaten op het gebied van begeleiding besproken. De thema's binnen het hoofdthema begeleiding, die tijdens de codering naar voren zijn gekomen zijn: hoeveelheid begeleiding, manier van begeleiden, controle en verantwoordelijkheid. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van zowel deelvraag 1 als deelvraag 2 van hoofdvraag 1 en daarmee met de beantwoording van hoofdvraag 1.

4.5.1 Hoeveelheid begeleiding

Uit de interviews kwam naar voren dat op vijf van de elf boerderijen door de respondenten wordt aangegeven dat er (vrijwel) altijd begeleiding aanwezig is (R2; R6; R7; R12; R13). Uit de observaties bleek dat dit op één van de boerderijen niet het geval was, de begeleiding kwam hier bij een aantal cliënten eens in het kwartier kijken (O1). Op vijf andere boerderijen bleek tijdens de observatie dat er niet continue begeleiding aanwezig was (O2; O3; O5; O6; O7). Dit verschilde tussen begeleiders die om de vijf á tien minuten kwamen kijken (O5; O6) tot begeleiders die om het half uur kwamen kijken (O3), of voornamelijk met eigen taken bezig waren waardoor cliënten zonder begeleiding een taak uitvoerden (O2). Op boerderij 5 kwam de begeleider iedere vijf tot tien minuten kijken.

4.5.2 Manier van begeleiden

Uit de resultaten op het gebied van de manier van begeleiden, kwam naar voren dat er criteria zijn om (extra) te gaan begeleiden of om cliënten aan te spreken. De gevonden resultaten worden hieronder besproken.

4.5.2.1 Criteria begeleiden

Op zeven van de elf boerderijen bleek de begeleiding afhankelijk te zijn van de cliënt, de respondenten vertelden dat de begeleiding op maat is (R2; R5; R7; R10; R11; R14; R16). R5 vertelde hierover: *“Meestal voor een aantal jaren en [...] daardoor weten we zelf ook wel wie wel goed met dieren om kan gaan en wie niet natuurlijk. En daar passen we de begeleiding dan op aan.”* (R5). De respondenten vertelden dat de begeleiding soms wordt aangepast om bepaalde redenen. R4 geeft aan dat de stemming van de cliënt een belangrijke rol speelt, als de cliënt gespannen is krijgt hij een andere taak (R4). Op een andere boerderij is extra begeleiding nodig als gewisseld wordt in het voerschema of wanneer de koeien gevoerd worden (R10). Cliënten die ruw omgaan met de dieren krijgen ook intensievere begeleiding, vertelde één van de respondenten (R11).

4.5.2.2 Aanspreken van cliënten

Uit de interviews blijkt dat de begeleiding van de cliënten bestaat uit het aangaan van gesprekken over dierenwelzijn (R2), de cliënten leren omgaan met dieren (R5), cliënten vertrouwd maken met dieren en aanspreken op ruw gedrag (R6) en cliënten aanspreken bij incidenten (R7; R9). R9, paardrijinstructeur, vertelde hierover: *“De één schopt weleens wat te veel maar daar hebben ze ook les voor. Om dan te zeggen [...] je moet rustiger met je benen je doet hem zeer in de mond.”* (R9). Daarnaast overleggen op twee boerderijen de begeleiders ook onderling over de begeleiding en de cliënten (R5; R11). Uit de observaties bleek dat op vier van de elf boerderijen cliënten worden aangesproken door begeleiders wanneer de begeleiding vindt dat de cliënt iets moet aanpassen in zijn gedrag (O1; O2; O4; O6).

Tijdens het interview vertelde één respondent dat hij voornamelijk intuïtief begeleidt (R3). Eén van de experts heeft tijdens het interview aangegeven dat het begeleiden juist voornamelijk professioneel moet zijn en niet intuïtief (ER1).

4.5.3 Controle

Bijna alle respondenten hebben aangegeven dat er controle plaatsvindt op de activiteiten die de cliënten hebben uitgevoerd (R1; R2; R4; R6; R7; R10; R11; R13; R16). Dit komt neer op zeven van de elf boerderijen. Drie respondenten van twee verschillende boerderijen hebben aangegeven dat zij alleen het voeren controleren (R7; R10; R11). R7 vertelde hierover: *“Nee maar ik ga dat niet [...] met hun controleren [...] Ik ga dat [...] snel bij langs en dan zie ik dat. En over het algemeen heb ik tussendoor al aangegeven van ‘he, denk je nog even aan [...]’”* (R7). R4 en R5 lieten weten dat de controle verschilt per cliënt (R4; R5). R8 vertelde alleen over controle door de paardrijinstructeurs tijdens het paardrijden (R8). Tijdens de observaties is geen controle waargenomen.

4.5.4 Verantwoordelijkheid

Drie van de elf respondenten hebben duidelijk aangegeven dat de verantwoordelijkheid van de dieren ligt bij de begeleiding (R1; R3; R13). R1, veehouder op een bedrijf met zorgtak, vertelde het volgende: *“In principe zijn de begeleiders van de mensen, van de zorgboerderij, [...] die zorgen dat het goed gedaan wordt. En als er dan iets is waarvan ik denk nou dat moet anders of beter, dan zeg ik dat tegen de begeleiders.”* (R1). Op een aantal boerderijen was naast het zorgpersoneel ook een veehouder aanwezig. De respondenten vertelden hierover dat hij bijvoorbeeld krachtvoer geeft (R1), zorg draagt voor de dieren (R2) en problemen oplost met zieke dieren (R11). Uit de observaties bleek dat de begeleiding medicijnen en water geeft (O9) of de konijnen voert (O11).

4.6 Regels

Uit de interviews zijn resultaten naar voren gekomen op het gebied van regels die voor cliënten gelden in de omgang met de dieren. Op het gebied van regels zijn twee thema's naar voren gekomen: de inhoud van regels en de manier van communiceren van de regels. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van zowel deelvraag 1 als deelvraag 2 van hoofdvraag 1 en daarmee met de beantwoording van hoofdvraag 1.

4.6.1 Inhoud

Als gekeken wordt naar de inhoud van de regels, dan blijken er algemene regels te zijn, regels omtrent veiligheid en regels over de omgang met de dieren.

4.6.1.1 Algemeen

Twee respondenten van dezelfde boerderij hebben voornamelijk verteld over algemene regels die zij hebben. Op deze boerderij gelden bijvoorbeeld hygiëneregels (R10; R11). Daarnaast werd

aangegeven dat er veel regels zijn voor cliënten (R10), het dagprogramma op papier staat (R10), er wordt gewerkt met kleuren per afdeling (R10) en de materialen een vaste plek hebben. Bij een andere boerderij wordt de cliënten geleerd om met dieren om te gaan (R14).

4.6.1.2 Veiligheid

Acht respondenten van zeven verschillende boerderijen, hebben verteld over regels op het gebied van veiligheid voor de cliënt (R2; R3; R8; R10; R11; R12; R13; R15). De inhoud van deze regels gaan voornamelijk over het verbod voor cliënten om een stal te betreden wanneer de dieren erin staan (R8; R10; R11; R12). R8 vertelde hierover: *“Je mag nooit zonder vragen zomaar bij een paard in de box gaan staan daar moet je een reden voor hebben.”* (R8). Er werd verteld dat cliënten alleen de stal mogen betreden met toestemming (R8; R13) of dat buiten de hokken veel mag (R15). Daarnaast geven twee respondenten van twee verschillende boerderijen aan dat er strenge regels gelden voor het werken met paarden, omdat zij vinden dat hier de meeste risico's aan verbonden zijn (R3; R13).

4.6.1.3 Omgang dieren

Naast algemene regels en regels op het gebied van veiligheid, gelden op acht boerderijen ook regels over de omgang met de dieren (R4; R7; R8; R10; R12; R13; R14; R16). Vier respondenten van vier verschillende boerderijen vertelden over regels die gelden om dieren goed te behandelen (R4; R7; R12; R14). R12 vertelde bijvoorbeeld: *“Dat er niet geschopt en geslagen wordt er dat het goed behandeld wordt [...]”* (R12). Daarnaast vertelden respondenten over regels voor de omgang met paarden (R8), regels over het werken met de hooivork (R10), extra strenge regels in de lammertijd (R13) en omgangsregels voor de knuffelhoek (R16). Twee respondenten vertelden dat zij regels hebben voor het hanteren van dieren (R10; R13). R13 vertelde hierover: *“Het is ook altijd duidelijk je mag ze er niet zelf uithalen als we ze gaan voeren, doe dan een staljas aan, dan ga je zitten en dan tilt de begeleider het lammetje bij jou op schoot. [...] Hele strenge regels in de lammertijd.”* (R13).

4.6.2 Manier van communiceren

Tijdens de interviews is gevraagd op welke manier de regels omtrent dieren worden gecommuniceerd. Uit de resultaten kwam naar voren dat de regels mondeling (R4; R5; R10; R13), op papier (R2; R3; R4; R8; R10; R13) of zowel mondeling als op papier worden gecommuniceerd (R7; R13). Naast de communicatie over algemene regels en omgangsregels, zijn op vijf boerderijen ook voerschema's aanwezig (R3; R4; R5; R10; R16).

4.7 Interactie

In dit hoofdstuk wordt geschreven over de interactie tussen de cliënten en de dieren. Deze interactie vond plaats tijdens de werkzaamheden van de cliënten met en rondom de dieren. De resultaten zullen onderverdeeld worden in de paragrafen invloed dieren, verzorging, voeding, hanteren, algemene interactie en het gedrag van de cliënt. De wijze van interactie is hierbij diersoort- en mens specifiek en verschilt per type cliënt (ER2). Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van zowel deelvraag 1 als deelvraag 2 van hoofdvraag 1 en daarmee met de beantwoording van hoofdvraag 1.

In dit onderzoek valt onder interactie alle handelingen die cliënten uitvoeren die direct of indirect invloed hebben op de dieren en andersom. Hieronder vallen alle werkzaamheden die de cliënten met en rondom de dieren uitvoeren maar ook werkzaamheden op het gebied van voeding waarbij het dier niet aanwezig is. Daarnaast vallen ook de werkzaamheden op het gebied van verzorging hieronder die worden uitgevoerd aan de leefomgeving van de dieren. Het kan bijvoorbeeld ook gaan om het uitmesten van de stal waarbij het dier niet aanwezig is, maar wat later (dus indirect) wel invloed heeft op het welzijn van het dier.

In deze paragraaf zal het begrip socialisatie gehanteerd worden. Hiermee wordt bedoeld: het aanleren en doorgeven van betekenissen, gewoontes en gedragspatronen met de eraan verbonden verwachtingen, die de dieren in staat stellen te functioneren in de omgang met de mensen (Van Renterge, 2008). Goede socialisatie is belangrijk voor de dieren zodat contact met mensen, cliënten, niet beangstigend is maar plezierig (Ferwerda-van Zonneveld, et al., 2011). Dieren die niet goed gesocialiseerd worden zijn afstandelijk naar vreemden en kunnen angstig of agressief reageren naar mensen.

4.7.1 Invloed

In deze paragraaf zullen de resultaten uit de interviews naar voren komen over de invloed die dieren op de zorg hebben (invloed dieren) en de invloed die de zorg op de dieren heeft (invloed zorg).

4.7.1.1 Invloed dieren op de zorg

Tijdens de interviews is gepraat over de invloed die dieren op cliënten hebben. Zes respondenten van zes verschillende boerderijen vertelden dat dieren voornamelijk een positieve invloed hebben op de cliënten, op allerlei verschillende manieren (R3; R4; R6; R10; R12; R14). Hierbij werd verteld dat dieren een toevoeging zijn op de zorg (R3), dieren rust geven voor cliënten (R4), knuffelen met konijnen het herstel van cliënten beïnvloedt (R4), dieren een positieve invloed hebben op cliënten (R6; R12), pony's zorgen voor een werkdoel voor de cliënten (R10) en cliënten veel van dieren leren (R14). R4 vertelde hier het volgende over: *"En je ziet dan vaak mensen die heel vertrouwd met de dieren zijn die kunnen met de poes alleen al [...] heel veel troost of rust vinden."* (R4).

4.7.1.2 Invloed zorg op de dieren

Zes respondenten van zes verschillende boerderijen hebben aangegeven dat de zorg (voornamelijk) een positieve invloed heeft op de dieren (R1; R3; R4; R5; R11; R14). R3 vertelde hierover: *"Soms is het heel positief. In de zin van [...] dagelijks worden ze benaderd gewoon van waarbij wij denken dit is een goede benadering naar het paard toe. Of naar een wat dan ook."* (R3). Daarnaast gaf één cliënt aan dat dieren op een zorgboerderij een beter leven hebben dan dieren in de vee industrie (R7). Twee respondenten gaven aan dat de cliënten geen (R14) of weinig (R11) negatieve invloed hebben op de dieren. Eén respondent gaf aan dat hij de invloed van de zorg op de dieren niet weet (R2). Een andere cliënt gaf aan dat hij denkt dat het type cliënt een rol speelt bij de invloed op het dierenwelzijn (R1).

4.7.2 Verzorging

Respondent 1 heeft aangegeven dat de roosters van de ligboxenstal een stuk schoner zijn sinds er ook een zorgtak op zijn bedrijf is en dat dit een toegevoegde waarde is (R1). Door een andere respondent werd aangegeven dat cliënten helpen met het signaleren van zieke dieren (R11). Ook vertelde hij dat cliënten helpen met het onthouden van taken (R11). Daarentegen vertelden twee andere respondenten dat cliënten ook vaak verzorgingstaken vergeten (R4; R5).

Op drie boerderijen vond het schoonmaken van de stallen plaats wanneer de dieren niet op stal stonden (O2; O7; R13). De kalveren op boerderij 1 stonden wel in de stal en bleven rustig tijdens het mesten. Wanneer zij in de weg stonden werden zij door de cliënten op een rustige manier weggejaagd. Op drie boerderijen waren cliënten onvoorzichtig in de omgang met de hooivork tussen de kalveren (O1; O2; O7).

Op boerderij 3 werden de konijnenhokken schoongemaakt met de konijnen er nog in. Deze reageerden wisselend ontspannen of gestrest op de cliënt. Sommige konijnen bleven rustig zitten of snuffelden aan de cliënt, andere konijnen gingen stampen of doken in een hoekje. (O3)

4.7.3 Voeding

Op boerderij 1 voerden de cliënten ruw, zij duwden dieren aan de kant en gingen rakelings met de hooivork langs de dieren. Ook werd het voer niet goed verspreid waardoor niet alle dieren erbij konden. Dit was ook het geval op boerderij 2. Hier werd het voer ook niet goed verspreid, zowel de paarden, de geiten en de ezels konden hierdoor niet goed bij het voer. De ezel werd vastgehouden tijdens het voeren en het paard toonde signalen tijdens het eten (O2). Deze legde de oren in de nek, bewoog de staart snel heen en weer en had de ogen wijd open. Op boerderij 7 werd een konijn vergeten tijdens het voeren en op boerderij 9 werd vergeten de kippen water te geven.

4.7.4 Hanteren

Op twee boerderijen werden de paarden en ezels gehanteerd met een halster en halstertouw (O2; O6). Op boerderij 2 trokken de cliënten elke paar seconden aan het halstertouw en wisselden zij van kant van het paard tijdens het lopen naast het paard. Op boerderij 6 trok de cliënt herhaaldelijk aan het halstertouw. Een andere cliënt van boerderij 2 hield een paard bij zijn nek vast. Op twee boerderijen hadden de paarden tijdens het buitenzetten wel een halster om en werden zij gehanteerd zonder halstertouw (O4; O10). Het halster op boerderij 4 zat hierbij scheef, de cliënt trok elke paar seconden aan het halster. Een andere cliënt op boerderij 4 hanteerde een paard aan het hoofdstel, de cliënt trok hierbij herhaaldelijk aan het bit. Op boerderij 5 werden de pony's aan de voorpluk vastgehouden tijdens het buitenzetten. De ezels op deze boerderij werden zonder halster buitengezet, zij volgden de cliënt met de voerschep. Een cliënt op boerderij 10 hanteerde twee paarden tegelijk tijdens het buitenzetten.

Op één boerderij werd een kip rustig van het nest getild tijdens het controleren van het nest op eieren (O5). Op boerderij 9 werd een kip correct gehanteerd door een cliënt. Een andere cliënt op die boerderij gooide bewust wortels op de kippen (O9). Op boerderij 10 werd een kat gehanteerd, deze werd aan zijn buikvel opgetild. Een andere cliënt op deze boerderij hanteerde de konijnen correct. R10 zegt hierover: *“Maar R. die kan zichzelf redden. Die weet hoe hij een konijn moet pakken, hoe hij hem in de mand doet. En dan kan hij rustig zijn gang gaan.”*

ER2 gaf aan dat verkeerd hanteren kan zorgen voor stress. Hij zei hierover: *“Dieren worden bevattelijker voor ziektes als ze minder weerstand hebben als gevolg van stress, verkeerd hanteren [...]”*

4.7.5 Interactie algemeen

Een aantal respondenten vertelden over de negatieve invloed die cliënten hebben op de interactie. Op vier verschillende boerderijen kwam tijdens de interviews naar voren dat er incidenten voorkwamen (R3; R7; R9; R10). Vijf respondenten van vijf verschillende boerderijen gaven aan dat er geen tot weinig incidenten plaatsvinden (R1; R3; R4; R7; R9). Tijdens het observeren werden er op acht boerderijen incidenten in de interactie tussen cliënt en dier gezien.

De ezels op boerderij 6 werden geaaid door een cliënt, de ezels bleven rustig. Op boerderij 2 aaide een cliënt een paard en een ezel hardhandig. De dieren vertoonden hierbij stresssignalen zoals het snel heen en weer zwaaien van de staart, of liepen weg bij de cliënt (O2). De paarden op één boerderij werden volgens respondent 9 weleens te hard aangesingeld of te ruw gereden (R9). Twee respondenten gaven aan dat paarden een goede aanvulling zijn voor de zorg en dat de interactie met de cliënten leuk is (R13; R15).

R2 gaf aan dat de kippen en katten regelmatig hardhandig geaaid worden. Ook R3 gaf aan dat dieren soms hardhandig geaaid worden (R3). R6 gaf aan dat sommige cliënten misschien wel dieren knijpen, hij zei hierover: *“We hebben natuurlijk wel mensen met een geestelijke beperking vaak. Die niet weten of ze misschien wel knijpen.”*

Clënten gaven dieren regelmatig een tik. Dit werd zowel geobserveerd als verteld door respondenten. Dit gebeurde bij paarden (O4), konijnen (O5; R2) en koeien (O7). Ook werd bij één boerderij een kat in een waterplas gegoooid (R14) en biks op dieren gegoooid (R15). Een cliënt heeft weleens een konijn laten vallen waardoor deze gestorven is (R10).

Niet alle cliënten kunnen goed met dieren omgaan. Volgens respondent 2 zijn sommige cliënten ruwer dan anderen (R2). R15 zei hierover: *“Er zijn een aantal cliënten die niet zo goed met dieren omgaan. Dus zit ook wel een beetje bij de beperking in [...]. Maar daar moet je gewoon goed bij blijven. En zorgen dat het wel goed verloopt.”*

Ook werden de stallen regelmatig opengelaten tijdens het voeren of mesten, hierbij konden de dieren ontsnappen. Dit werd vijf keer geobserveerd (O2; O4; O6; O7; O9). Ook twee respondenten gaven aan dat er regelmatig dieren ontsnapten (R9; R11).

4.7.6 Gedrag

In deze paragraaf wordt weergegeven welke invloed de interactie tussen dieren in cliënten heeft op het gedrag van de cliënten en op het gedrag van de dieren.

4.7.6.1 Gedrag cliënt

Op zes boerderijen waren de cliënten rustig in de stallen en in de omgang met de dieren (O1; O4; O7; O8; O10; O11). R4 en R11 vinden de cliënten lief in de omgang met de dieren. R11 zegt hierover: *“[...] Ze zijn voor de rest allemaal heel zorgzaam. Heel teder ook. [...] bijvoorbeeld H., zijn uitgangspunt is hartstikke lief.”*

Drie respondenten gaven aan dat cliënten een bijzondere band met een dier hadden. Zo had één cliënt een bijzondere band met een kalf (R11), een andere cliënt met een kip (R4) en weer een andere met een hangbuikzwijn (R13).

4.7.6.2 Socialisatie

Op het gebied van socialisatie werd voornamelijk aangegeven dat er geen specifiek socialisatieproces voor de dieren is (R3) of dat de socialisatie vanzelf gaat (R7; R12; R16). Op zes boerderijen gaven de respondenten aan dat de dieren gesocialiseerd werden door de cliënten (R1; R2; R4; R7; R13; R16). Andere respondenten vertelden dat dieren minder stress ervaren door een betere socialisatie (R1), dieren rustiger worden doordat de cliënten er veel mee omgaan (R12) en geiten mak zijn doordat ze opgroeien in een bedrijf met een zorgtak (R16). Vier respondenten vertelden dat de dieren meer aandacht krijgen door de cliënten (R6; R7; R9; R16). Daarnaast werd nog genoemd dat dieren contact fijn vinden (R4) en dat een cliënt ontdekte hoe aanhankelijk de kippen zijn (R13).

4.7.7 Begeleiding en incidenten

Uit de observaties kwam naar voren dat er op iedere boerderij begeleiding aanwezig was en dat de begeleiding ook in de stallen en tussen de dieren kwam. Bij alle waargenomen knelpunten op de gebieden van verzorging, voeding en voedingstoestand, huisvesting en hygiëne was dus begeleiding aanwezig. Tijdens knelpunten in de interactie verschilde het per boerderij en per knelpunt of hier begeleiding bij aanwezig was. In de tabel hieronder, Tabel 9: “Begeleiding en incidenten”, wordt aangegeven of er tijdens de bovengenoemde incidenten begeleiding aanwezig was of niet. In deze tabel wordt in de eerste kolom het incident beschreven, in de tweede kolom wordt het boerderijnummer aangegeven, in de derde kolom wordt aangegeven of er bij dit incident begeleiding aanwezig was en in de vierde kolom wordt aangegeven of de begeleiding heeft ingegrepen tijdens het incident.

Tabel 9: Begeleiding en incidenten

Incident	Boerderij nummer	Begeleiding aanwezig	Ingegrepen
Ruwe omgang ezel	2	Nee	/
Voer niet goed verspreiden	2	Nee	/
Stal openlaten	4	Nee	/
Konijn krijgt tik	5	Nee	/
Konijn vergeten te voeren	7	Nee	/
Stal openlaten	7	Nee	/
Koeien krijgen tik	7	Nee	/
Paard verkeerd hanteren	10	Nee	/
Voer niet goed verspreiden	1	Ja	Ja
Trekken aan halstertouw	6	Ja	Ja
Kippen vergeten water te geven	9	Ja	Ja
Wortels op kippen gooien	9	Ja	Ja
Ruwe omgang dieren	1	Ja	Nee
Ezel en paard stresssignalen tijdens voeren	2	Ja	Nee
Verkeerd hanteren paarden	2	Ja	Nee
Paard verkeerd hanteren	4	Ja	Nee
Stal openlaten	9	Ja	Nee

In de bovenstaande tabel zijn in totaal zeventien incidenten te zien die tijdens de interactie tussen cliënten en dieren zijn waargenomen. Bij acht van deze incidenten was geen begeleiding aanwezig, bij de overige negen incidenten wel. Bij iets meer dan de helft van deze incidenten waarbij wel begeleiding aanwezig was, heeft de begeleiding niet ingegrepen tijdens dit incident.

4.8 Veranderingen zorg

In deze paragraaf komen de resultaten naar voren van de keuzes die zorgboeren hebben gemaakt op het gebied van het combineren van dieren en zorg. Er worden resultaten weergegeven op het gebied van veranderingen voor de zorg, dingen die juist niet veranderd zijn voor de zorg en keuzes voor de diersoorten op de zorgboerderijen. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 2 van hoofdvraag 1.

4.8.1 Veranderingen en aanpassingen

Uit de resultaten is naar voren gekomen dat er veranderingen en aanpassingen voor de zorg zijn gedaan op het gebied van huisvesting, dieren en werk.

4.8.1.1 Huisvesting

In de resultaten over veranderingen die speciaal gedaan zijn voor de zorg is niet een eenduidig beeld te vinden. Wel is te zien dat vaak iets wordt veranderd aan de huisvesting van de dieren om dit beter aan te laten sluiten bij de zorgtak. Gebleken is dat een ligboxenstal beter aansluit bij de zorg dan een grupstal (R1). Op een andere boerderij is de kalverstal aangepast, de kalverhokken zijn kleiner gemaakt (R10). Respondent 10 vertelde hierover: *“En die hebben we wat toegankelijker gemaakt zodat die deurtjes makkelijker open en dicht kunnen. Hokjes iets kleiner gemaakt zodat er kleinere groepjes kalveren in groepshokken zitten. Zodat het voor de jongens even wat overzichtelijker is.”* (R10). Op boerderij 9 is in de kippenhokken een stuk beton geplaatst om het toegankelijker te maken voor de cliënten. Daarnaast hebben zij ook de lammeren in de eerste 24 uur na de geboorte op de juiste aai- en voerhoogte voor cliënten gehuisvest (R13).

4.8.1.2 Dieren

Niet alleen aan de verblijven, maar ook bij de dier(soort)en zelf zijn aanpassingen gedaan voor de zorg, over het algemeen om de omgang tussen cliënten en dieren gemakkelijker en veiliger te laten verlopen (R4; R16; R6) of omdat de boerderij extra dieren wilde aanschaffen voor de zorg (R10; R15; R13). R16 vertelde hierover: *“We hebben een keer een Shetlandveulen gehad, die heeft een periode gehad [...] dat hij gewoon echt niet lief was. [...] Daar besteden we dan wel de nodige aandacht aan. Zowel omdat het goed is voor de dieren als voor de veiligheid van de mensen.”* (R16). Op boerderij 3 gaat een pony weg omdat deze niet helemaal geschikt is voor de cliënten (R4). Op boerderij 11 worden bokken weggedaan omdat deze te gevaarlijk waren voor de combinatie met de zorg (R16). Op twee andere boerderijen worden de paarden extra gesocialiseerd voor de omgang met cliënten (R6; R16). Ook komen er dieren bij voor de zorg. Op boerderij 7 en boerderij 10 is er kleinvee bijgekomen speciaal voor de zorgtak (R10; R15). Op boerderij 9 is gekozen om naast een vleesvarken, dat steeds naar de slacht gaat, ook een speciaal knuffelvarken te houden (R13). R13 vertelde hierover: *“Sommige deelnemers [...] hadden wel heel veel met varkens maar die vonden dat moeilijk. Toen hebben we gezegd dan doen we daarnaast [...] een knuffelvarkentje.”* (R13). De experts gaven aan dat het verbeteren van het welzijn van de dieren eraan kan bijdragen dat de dieren langer leven (ER2).

4.8.1.3 Werk

Met de dieren wordt ook extra werk gecreëerd voor de cliënten. Op twee boerderijen is besloten om de kalverhokken vaker uit te mesten (R1; R10). Een andere verbetering die op twee bedrijven heeft plaatsgevonden is het aanpassen van de voerscheppen om dit beter aan te laten sluiten bij het werken met cliënten (R13; R16). R16 vertelde hierover: *“We hebben blikken, die hebben ook allemaal een kleur en een bepaalde maat. Dus dan weet je welke kleur je hebt, welke hoeveelheid. [...] zodat het altijd goed gaat. Dat ze niet zelf.. [...]. Bij sommigen is driekwart gewoon een volle schep of is een halve ruim driekwart. Dus zo hebben we die bakjes gemaakt zodat [...] het altijd gewoon een volle schep is. En dat werkt eigenlijk heel goed.”* (R16). Op twee boerderijen werd aangegeven dat de diersoorten en rassen onveranderd zijn gebleven (R1) of er geen specifieke afweging is gemaakt op het gebied van diersoorten en rassen (R8).

4.8.2 Keuze diersoort

Vijf respondenten van vijf verschillende boerderijen hebben aangegeven dat zij de dieren op de zorgboerderij speciaal uitgekozen hebben voor de zorg (R3; R6; R10; R13; R16). Er wordt bijvoorbeeld genoemd dat de dieren er zijn voor de zorg en dat de diersoorten ook werkzaam moeten zijn voor de zorg (R3). Daarom is op deze boerderij ook gekozen voor veel variatie in diersoorten. R3 zegt hierover: *“Het moet werkzaam zijn voor de zorg. [...] en veel variatie biedt aan veel mensen is dus ook de keuze om met veel verschillende dieren in contact te zijn [...] de een spreekt meer aan dan het ander. [...] dieren zijn er voor de zorg en het is nooit een productie geweest qua koeien of iets dergelijks”* (R3). Er wordt gekozen voor rustige, makke paarden (R6; R16), voor diersoorten die laagdrempelig zijn voor de zorg en voor dieren die van mensen houden (R16). Ook zijn er voor de zorg speciaal dieren bijgekomen. Er is bijvoorbeeld gekozen om ook kleinvee aan te schaffen (R10), om naast een vleesvarken ook een ‘knuffelvarken’ te kopen (R13) en een Shetlander naast een groot paard te nemen zodat hiermee gewandeld kan worden (R13).

Uit de interviews kwam naar voren dat op vier boerderijen dieren zijn omdat ze deze gekregen hebben (R4; R7), of dat deze dieren al op het bedrijf aanwezig waren (R15; R16). R4 vertelde hierover: *“Die moest ontruimd worden door de dierenbescherming. [...] En toen hebben wij [...] zo’n beetje al haar dieren overgenomen. Van cavia’s tot konijnen en kippen, van alles. [...] En het Friese paard heb ik zelfs gekregen [...]”*. En R7 vertelde: *“Mijn oom en tante hebben hier een pony staan, die hebben we een soort van geërfd. [...] Toen heb ik twee alpaca’s mogen lenen van iemand. [...] En toen ging die man plotseling, die overleed. En toen belde zijn zoon op [...] jij hebt die alpaca’s staan,*

die mag je houden. Wil je er ook twee Shetlanders bij want die staan hier en die worden een beetje verwaarloosd. [...] En dat derde varkentje die heeft bij mensen in huis gewoond.”. Daarnaast blijken op twee boerderijen ook cliënten invloed te hebben op de keuze van de diersoorten (R3; R4). R4 zei hierover: *“Misschien [...] in de toekomst nog weleens een ezeltje erbij. [...] daar heb ik dan niet zo veel mee, maar anderen [...] zijn er helemaal wild van. Daar proberen we wel zoveel mogelijk in [...] te voorzien. We laten het ook aansluiten bij wat uit de groep komt en wat ze zelf ook graag zouden willen”*.

4.9 Houding zorgboeren

In deze paragraaf worden de resultaten gepresenteerd over de houding van de zorgboeren. Hierin komen de resultaten naar voren op het gebied van de houding van de zorgboeren ten opzichte van keurmerken en richtlijnen en de wensen die de zorgboeren hebben voor hun boerderij. Deze paragraaf draagt bij aan het beantwoorden van deelvraag 1 van hoofdvraag 2 en aan het beantwoorden van deelvraag 3 van hoofdvraag 2.

4.9.1 Keurmerk en richtlijnen

In deze subparagraaf wordt de houding van zorgboeren ten opzichte van keurmerken en richtlijnen besproken. Er zijn resultaten gevonden op het gebied van houding ten opzichte van keurmerken, houding ten opzichte van richtlijnen/informatie en randvoorwaarden voor keurmerken en richtlijnen/informatie.

4.9.1.1 Keurmerk

Acht van de zestien respondenten gaven aan positief tegenover een dierenwelzijnskeurmerk te staan (R2; R3; R4; R5; R6; R7; R10; R12). Twee respondenten gaven bijvoorbeeld aan een dierenwelzijnskeurmerk belangrijk te vinden (R2; R4). Andere respondenten gaven onder andere aan dat het verstandig is als er met andere ogen naar het bedrijf gekeken wordt (R3), dat er interesse is voor een dierenwelzijnskeurmerk (R5; R6; R12) of dat de respondent open staat voor een dierenwelzijnskeurmerk als dit noodzakelijk blijkt te zijn (R10). Ook bleek uit de data dat drie respondenten aangeven dat zij veel hebben aan het zoönose keurmerk, dat dit hun veel brengt op het gebied van dierenwelzijn (R2; R8) en zij daar het dierenwelzijn op hun bedrijf mee meten (R7).

Ook waren er respondenten die aangaven een negatieve houding te hebben ten opzichte van een dierenwelzijnskeurmerk, of weerstand te hebben tegen het een keurmerk (R1; R2; R3; R7; R10; R13; R16). Drie van deze zeven respondenten gaven duidelijk aan geen keurmerk te willen (R1; R3; R10). Daarnaast waren er vier respondenten die aangaven weerstand te hebben tegen een keurmerk omdat er al te veel regels en keurmerken zijn (R1; R2; R10; R13). Twee andere respondenten gaven aan dat zij liever aanpassingen doen voor het bedrijf (R3) of tijd steken in de dieren (R16) dan dat ze moeite moeten doen voor weer een nieuw keurmerk. Eén van de respondenten vertelde het volgende over een dierenwelzijnskeurmerk: *“En je moet je afvragen [...] wat heeft het voor meerwaarde. [...] Ja ik zou het leuk vinden om zo’n bordje te krijgen [...]. Maar ja.. je moet dan ook kijken naar het doel [...]”* (R7).

Twee respondenten gaven aan dat een keurmerk misschien wel nodig is voor andere boerderijen (R7) of voor boerderijen die nog niet met een ander keurmerk hun dierenwelzijn kunnen aantonen (R13). Respondent drie geeft aan dat hij geen behoefte heeft aan een keurmerk voor dierenwelzijn, maar dat hij het wel belangrijk vindt als er met nieuwe ogen naar zijn bedrijf gekeken wordt (R3). R7 vraagt zich de meerwaarde af van een nieuw dierenwelzijnskeurmerk en de meerwaarde van het keurmerk voor kinderboerderijen, maar zegt daarentegen dat hij graag het keurmerk voor kinderboerderijen wil (R7). R10 vertelde dat hij klaar is met protocollen, keurmerken en regels, maar dat hij wel openstaat voor een dierenwelzijnskeurmerk als dat noodzakelijk blijkt te zijn (R10).

4.9.1.2 Richtlijnen/informatie

Tien respondenten van negen verschillende boerderijen hebben aangegeven niet met dierenwelzijnsrichtlijnen te werken (R3; R4; R5; R6; R7; R10; R12; R13; R14; R16). Vijf van deze respondenten zijn ook niet bekend met dierenwelzijnsrichtlijnen (R5; R6; R7; R12; R13).

Vijf respondenten staan positief tegenover informatie over dierenwelzijn of dierenwelzijnsrichtlijnen. (R5; R10; R11; R12; R15). Zij hebben interesse in richtlijnen (R5; 12) of hebben interesse of behoefte aan informatie op het gebied van dierenwelzijn (R5; R10; R11; R12; R15).

Vijf respondenten staan negatief tegenover dierenwelzijnsrichtlijnen of informatie op het gebied van dierenwelzijn (R7; R10; R13; R15; R16). Zij geven aan geen behoefte te hebben aan informatie of adviezen (R7; R10; R15; R16). R13 geeft aan dat hij al genoeg dierenwelzijnsrichtlijnen heeft op zijn boerderij (R13).

4.9.1.3 Randvoorwaarden

Tijdens de interviews is gevraagd welke randvoorwaarden belangrijk zouden zijn voor de respondenten als een dierenwelzijnskeurmerk of dierenwelzijnsrichtlijnen ontwikkeld zouden worden. De resultaten worden hieronder weergegeven.

Randvoorwaarden keurmerk

Er is geen eenduidig beeld gevonden in de randvoorwaarden voor een dierenwelzijnskeurmerk. Twee respondenten geven aan dat zij het heel belangrijk vinden om persoonlijk advies te krijgen, mocht een dierenwelzijnskeurmerk ontwikkeld worden (R2; R4). Door respondent 2 wordt ook genoemd dat een checklist geen zin heeft omdat het mogelijk is om daar gewenste antwoorden in te vullen (R2). Andere randvoorwaarden voor een dierenwelzijnskeurmerk die genoemd worden zijn dat er niet te veel regels moeten komen (R4), het keurmerk niet te veel mag kosten (R4) en het keurmerk niet samengevoegd moet worden met het cliëntgedeelte van 'Kwaliteit laat je zien' (R10). Eén respondent gaf aan dat het keurmerk verplicht zou moeten zijn als er dierenwelzijnsknelpunten worden gevonden (R7) en een andere respondent vindt actieve controle op het keurmerk belangrijk (R2).

Randvoorwaarden richtlijnen

Als randvoorwaarden voor eventuele dierenwelzijnsrichtlijnen werd genoemd dat de richtlijnen werkbaar en toepasbaar moeten zijn (R3), dat er vooral algemene informatie in moet staan (R4; R12; R13), maar ook dat het juist kennis moet zijn gericht op het bedrijf in plaats van algemeen (R15). Eén respondent zegt het volgende over het ontwikkelen van dierenwelzijnsrichtlijnen: *"Zoals in de paardenwereld [...]. Je mag paarden niet alleen houden, een paard moet een stal hebben van zoveel bij zoveel."* (R13).

4.9.1.4 Advies experts

Na de dataverzameling is er een interactief gesprek geweest met twee dierenwelzijnsexperts om de opvallendste resultaten uit de bezoeken aan zorgboerderijen te bespreken. Deze experts hebben ook advies gegeven voor het ontwikkelen van een eventueel dierenwelzijnskeurmerk of dierenwelzijnsrichtlijnen. Dit advies wordt hieronder besproken.

Door beide respondenten werd aangegeven dat een onderdeel dierenwelzijn toegevoegd moet worden aan het bestaande keurmerk 'Kwaliteit laat je zien' (ER1; ER2). Echter zei een van de respondenten ook dat weerstand kan ontstaan als dit onderdeel te groot wordt (ER2). Door beide respondenten wordt aangegeven dat een keurmerk de zorgboer iets moet opleveren, zoals korting op diervoeders (ER1; ER2) en dat de kosten laag gehouden moeten worden (ER1). Eventueel kan gewerkt worden met een online keurmerk om de kosten laag te houden (ER1), of kan een korting geboden worden aan zorgboeren die werken met het keurmerk, bijvoorbeeld een korting op

diervoeding (ER1). Eén expert gaf aan dat het alarmerend is dat een bepaalde zorghouding ontbreekt wat betreft het welzijn van de dieren (ER1). Het ontbreken van de zorghouding is terug te zien in de algemene knelpunten van de observaties. Hieruit bleek dat aan een aantal basisbehoeftes niet voldaan werd op verschillende boerderijen.

Een andere manier die genoemd werd om zorgboeren te overtuigen om zich aan te sluiten bij een dierenwelzijnskeurmerk, is het creëren van een keten die achter een keurmerk staat. Deze keten kan bijvoorbeeld bestaan uit zorginstellingen, pgb verstrekkers en zorgboeren (ER1; ER2). Ook kan er gewerkt worden met bonding, ervoor zorgen dat zorgboeren zich willen onderscheiden door zich aan te sluiten bij de groep zorgboeren die een dierenwelzijnskeurmerk dragen (ER2). Ook naming en shaming kan een methode zijn (ER1).

4.9.2 Wensen

Tijdens de interviews is aan de zorgboeren gevraagd welke wensen zij nog hadden om het dierenwelzijn te verbeteren. Hieruit zijn wensen naar voren gekomen op het gebied van dierenwelzijn en op het gebied van dieren in het algemeen. De resultaten zijn hieronder te vinden.

4.9.2.1 Verbeteringen dierenwelzijn

De meeste wensen die werden uitgesproken door de respondenten waren wensen op het gebied van huisvesting (R1; R2; R5; R6; R7; R10; R12; R13; R14; R16). Het ging hierbij vooral over meer ruimte voor de dieren (R2; R5; R6; R7; R10; R13) of over verandering van de huisvesting, bijvoorbeeld een potstal voor de koeien in plaats van een ligboxenstal (R1; R2; R12) of drogere (buiten)verblijven (R10; R13; R16). Andere wensen die werden genoemd waren de konijnen een buitenruimte geven (R5), meer schuilmogelijkheden voor de dieren (R7) of meer licht bij het kippenhok (R13). Eén respondent gaf daarnaast aan dat hij graag de kalveren bij de koeien wilde (R1). Een andere respondent vertelde dat hij voor de konijnen een groepshuisvesting zou willen (R4).

Eén respondent gaf aan dat hij een medewerker in dienst wil nemen met een dierachtergrond (R4). Twee respondenten willen zelf meer dierkennis opdoen (R2; R11). Eén respondent vertelde dat hij dierenregels op papier wil vastleggen voor medewerkers vanuit de zorg en voor invallers (R10).

4.9.2.2 Dieren algemeen

Uit de interviews bleek dat veel zorgboeren wensen hadden die niet per se het dierenwelzijn verbeteren, ondanks dat dit wel de vraag van de interviewers was. Wensen die zijn genoemd zijn kippen en konijnen bij elkaar (R2), een hok om varkens vast te zetten bijvoorbeeld voor als de veearts komt (R4), een paardenbak (R4; R13), pony's voor de kar (R10) en meer hobbydieren (R14).

4.10 Overzicht knelpunten

Een methodiek die veel gebruikt wordt om dierenwelzijn te meten, is door te kijken naar de 'vijf vrijheden', gebaseerd op een onderzoek van het Brambell Committee uit 1965. De vijf vrijheden zijn; vrij van honger, dorst en onjuiste voeding, vrij van ongerief, vrij van verwondingen, ziekte en pijn, vrij van angst en stress en vrij om natuurlijk gedrag te vertonen (Dierenwelzijnsweb, z.d.^b; van Dijk & Hassink, 2002). Bepaalde resultaten zijn in conflict met deze vijf vrijheden, deze worden dan ook gezien als knelpunten. In deze subparagraaf wordt een opsomming gegeven van deze knelpunten aan de hand van deze vijf vrijheden.

Vrij van honger, dorst en onjuiste voeding

Dit betekent dat de dieren onbeperkt toegang hebben tot water en beschikken over voldoende en gepast rantsoen (Groen Kennisnet, z.d.). Tijdens het onderzoek zijn de volgende knelpunten gevonden:

- ❖ Op zeven boerderijen hadden een aantal dieren geen water.
- ❖ Op zeven boerderijen ontbrak ruwvoer bij dieren die dat wel nodig hadden. Het ging hierbij om paarden, ezels, geiten, konijnen en cavia's.
- ❖ Op één van de negen boerderijen waar kippen werden gehouden kregen deze grit. Op de andere acht boerderijen niet.
- ❖ Op een aantal boerderijen mochten de cliënten zelfstandig voer afwegen.

Vrij van ongerief

Dit betekent dat de dieren onder andere een geschikte huisvesting hebben waar zij comfortabel kunnen rusten (Groen Kennisnet, z.d.). Tijdens het onderzoek zijn de volgende knelpunten gevonden:

- ❖ Op acht van de elf boerderijen waren vuile stallen aanwezig zonder een schone ligplek.
- ❖ Zeven van de zestien respondent staat negatief tegenover een dierenwelzijnskeurmerk.
- ❖ Tien van de zestien respondenten werkt niet met dierenwelzijnsrichtlijnen, de helft is hier ook niet mee bekend.

Vrij van verwondingen, ziekte en pijn

Dit betekent dat de dieren geen tot weinig kans hebben op verwondingen en ziektes worden voorkomen en bestreden (Groen Kennisnet, z.d.). Tijdens het onderzoek zijn de volgende knelpunten gevonden:

- ❖ Op acht van de elf boerderijen waren dieren met overgewicht aanwezig. Dit kwam voornamelijk voor bij konijnen, varkens en pony's.
- ❖ Dieren gleden uit over de mest in vuile stallen.
- ❖ Op bijna alle boerderijen waren cliënten die ruw met de dieren omgingen. Zij gaven dieren een tik of trokken hard aan het halster bij paarden.

Vrij van angst en stress

Dit betekent dat er zorg is om geestelijk lijden van de dieren te voorkomen (Groen Kennisnet, z.d.). Tijdens het onderzoek zijn de volgende knelpunten gevonden:

- ❖ Op een aantal boerderijen was niet altijd begeleiding aanwezig of luisterden de cliënten niet naar de begeleiding.
- ❖ Uit de interviews kwam naar voren dat op vijf van de elf boerderijen geen regels waren over de omgang met de dieren.
- ❖ Op de meeste boerderijen zijn de diersoorten niet specifiek uitgezocht voor het werken in de zorg. Het kan hierdoor zijn dat de dieren niet bij de cliënten aansluiten, of andersom.

Vrij om natuurlijk gedrag te vertonen

Dit betekent dat de dieren genoeg ruimte, gepaste voorzieningen en gezelschap hebben van soortgenoten (Groen Kennisnet, z.d.). Tijdens het onderzoek zijn de volgende knelpunten gevonden:

- ❖ Op zeven van de elf boerderijen werden groepsdieren individueel gehuisvest. Het ging hier voornamelijk om konijnen, paarden op stal, kalveren/pinken en een varken.

In onderstaande tabel, tabel 10: “Overzicht knelpunten” is per boerderij te zien op welk gebied knelpunten gevonden zijn. Deze gebieden zijn voeding, individuele huisvesting, vuile huisvesting, interactie en overgewicht.

Tabel 10: Overzicht knelpunten

Boerderij	Productie- bedrijf	Voeding	Huisvesting individueel	Huisvesting vuil	Interactie	Overgewicht	Totaal
1	Ja			X	X		2
2	Nee	X	X	X	X	X	5
3	Nee	X	X		X	X	4
4	Nee	X	X	X	X		4
5	Nee	X	X	X	X	X	5
6	Nee	X	X		X	X	4
7	Ja	X	X	X	X	X	5
8	Ja	X		X		X	3
9	Ja	X			X	X	3
10	Ja		X	X	X		3
11	Ja	X	X				2

Te zien is dat op twee non-productie bedrijven en op één productiebedrijf op alle gebieden knelpunten zijn gevonden. Zoals in de tabel te zien is zijn in dit onderzoek bij de non-productiebedrijven op meer verschillende thema's knelpunten gevonden dan bij de productiebedrijven.

5. Methodediscussie

In dit hoofdstuk komt de methodediscussie aan bod. Verschillende onvolkomenheden in de methode van onderzoek doen kunnen gevolgen hebben gehad voor de resultaten. Deze onvolkomenheden zullen hieronder besproken worden.

5.1 Beperkte tijd onderzoek

Voor elke bezoek aan een zorgboerderij konden slechts enkele uren ingepland worden, waardoor de observatietijd per boerderij beperkt was tot maximaal drie uur. Hierdoor werd op elke boerderij slechts (een deel van) het ochtendprogramma geobserveerd. Dit heeft de resultaten mogelijk beïnvloed omdat in een korte tijd minder dierenwelzijnsknelpunten waargenomen konden worden. Er is simpelweg minder interactie waargenomen waardoor de kans op het zien van knelpunten afgenomen is. Ook kon de interactie tussen cliënten en dieren niet tijdens alle voorkomende werkzaamheden geobserveerd worden omdat er slechts twee onderzoekers waren. Het zou kunnen dat hierdoor minder dierenwelzijnsknelpunten zijn vastgesteld dan er in werkelijkheid zijn. Ook was het door beperkte observatietijd niet altijd mogelijk om alle aanwezige cliënten op de boerderij te observeren tijdens de interactie met dieren. Dit kan ook als gevolg hebben dat minder dierenwelzijnsknelpunten zijn waargenomen dan er in werkelijkheid zijn. Echter kan het ook zo zijn dat door bovengenoemde punten juist minder positieve interactie tussen cliënten en dieren is waargenomen. Het is daarnaast goed om te vermelden dat er op een aantal boerderijen per dag slechts korte tijd interactie was tussen de cliënten en dieren. Op vier boerderijen was alle interactie tussen cliënten en dieren, of waren alle werkzaamheden die in de ochtend werden uitgevoerd, al na maximaal 1,5 uur voorbij. De onderzoekers hebben hier geen tijd gehad om langer te observeren, maar er is hierdoor geen interactie gemist.

Een ander gevolg van de beperkte tijd tijdens het observeren kan zijn dat er mogelijk wel controle plaatsvindt op de werkzaamheden van de cliënten, maar dit bij minder boerderijen is waargenomen. Op geen enkele boerderij is controle door begeleiders op de werkzaamheden van cliënten waargenomen, terwijl in de interviews door respondenten van zeven boerderijen is aangegeven dat er weldegelijk controle plaatsvindt. Het kan zijn dat dit door de beperkte observatietijd niet is waargenomen of niet als zodanig herkend werd. Ook kan het zijn dat de respondenten tijdens de interviews sociaal wenselijke antwoorden hebben gegeven, waarbij zij hebben aangegeven wel te controleren, maar dit in werkelijkheid niet doen. Dit is een risico bij alle interviews. Uit onderzoeken naar persoonlijkheidstests bleek dat het mogelijk is om grote verschillen in de uitslag te krijgen wanneer de antwoorden zo sociaal wenselijk of zo eerlijk mogelijk worden ingevuld (Tailleur, 2007). Uit een ander onderzoek blijkt dat respondenten voornamelijk op vragen die persoonlijk of bedreigend overkomen, geneigd zijn om sociaal wenselijke antwoorden te geven (Van Buuren, 2008). Er zijn verschillende verklaringen te vinden voor het verschil in resultaten van de observaties en de interviews op het gebied van controle. Deze verklaringen hebben als gevolg voor de resultaten dat hier onduidelijkheid over bestaat en dus niet met zekerheid gezegd kan worden of er nu wel of niet op de werkzaamheden van de cliënten wordt gecontroleerd.

Zes van de zestien respondenten hebben aangegeven dat de cliënten een positieve invloed hebben op de zorg, meestal in de vorm van een betere socialisatie en meer aandacht voor de dieren. Er zijn geen respondenten geweest die hebben aangegeven dat de cliënten een negatieve invloed hebben op de dieren. Doordat de observaties een momentopname waren, was het niet mogelijk om de eventuele positieve invloed van cliënten op dieren op de langere termijn waar te nemen. Een gevolg voor de resultaten is dat op het gebied van invloed wel een aantal negatieve interactiemomenten zijn waargenomen, maar de positieve invloed niet gemeten is waardoor de interactie mogelijk negatiever lijkt dan deze in werkelijkheid is.

5.2 Observatie

Ondanks de vooraf opgestelde topiclijst om de juiste focus te houden tijdens de observaties, is dit niet altijd gelukt. Soms was tijdens de gereserveerde tijd voor de observaties zoveel interactie te zien tussen cliënten en dieren, dat de observatie op de algemene punten niet volledig gedaan kon worden. Dit heeft als mogelijk gevolg voor de resultaten dat een minder duidelijk beeld gevormd kan worden van de dierenwelzijnspunten die ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren. Ook heeft dit als gevolg gehad dat niet op alle onderwerpen van de algemene observatie (verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag, hanteren) een volledig beeld geschetst kon worden omdat informatie van een aantal boerderijen op een aantal onderwerpen ontbrak.

Tijdens het onderzoek is gebruik gemaakt van directe waarnemingen om de cliënten zo min mogelijk te verstoren. De onderzoekers waren tijdens de observaties aanwezig op de zorgboerderijen. Ondanks dat de onderzoekers (zoals vooraf besloten) geen contact zochten met de cliënten, zochten de cliënten op tien van de elf boerderijen wel contact met de onderzoekers. En ondanks dat de observaties plaatsvonden onder alledaagse omstandigheden, zonder speciale onderzoeksopzet, kan de aanwezigheid van de onderzoekers weldegelijk invloed hebben gehad op het gedrag van de cliënten. Het kan zijn dat de cliënten zich extra goed hebben gedragen, wat voor een vermindering in het aantal gevonden dierenwelzijnspunten gezorgd kan hebben.

5.3 Steekproef

Tijdens het uitdenken van de onderzoekspopulatie en de steekproef, zijn bepaalde keuzes gemaakt. In het maken van de steekproef zijn onvolkomenheden te vinden op het gebied van verschillende doelgroepen, het keurmerk “kwaliteit laat je zien” en de bereidwilligheid van de zorgboerderijen om aan dit onderzoek deel te nemen. De mogelijke invloed die dit gehad kan hebben op de resultaten wordt hieronder per onderdeel besproken.

5.3.1 Keurmerk “Kwaliteit laat je zien”

Omdat de opdrachtgever van dit onderzoek de Federatie Landbouw en Zorg is, en deze federatie alleen invloed heeft op zorgboerderijen die het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” dragen, is ervoor gekozen om alleen boerderijen te onderzoeken die in het bezit zijn van dit keurmerk. Dit keurmerk richt zich volledig op onderwerpen die gerelateerd zijn aan zorg en welzijn voor de cliënten, er zit geen aspect dierenwelzijn in. Toch kan het zo zijn dat deze zorgboerderijen hun bedrijf in het algemeen beter op orde hebben dan de zorgboerderijen die dit keurmerk niet bezitten. Een mogelijk gevolg voor de resultaten kan hierdoor zijn dat er minder dierenwelzijnspunten zijn waargenomen dan dat zouden worden waargenomen op bedrijven zonder het keurmerk. Het kan zijn dat de boerderijen met het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” niet alleen meer aandacht besteedt aan het welzijn voor de cliënten, maar ook aan het welzijn van de dieren, met minder dierenwelzijnspunten tot gevolg. Daarentegen kan het ook zo zijn dat deze boerderijen juist veel meer het accent op de zorg hebben liggen en dat zij hier zo gefocust op zijn dat de dieren over het hoofd worden gezien. Dit kan als gevolg voor de resultaten hebben dat er juist meer knelpunten zijn waargenomen. Welke invloed het bestaande keurmerk heeft, is dus lastig te zeggen.

5.3.2 Onderzochte zorgboerderijen

De keuze voor de te onderzoeken zorgboerderijen is gebaseerd op een aantal onderwerpen. Er is gekozen voor enkel boerderijen die het keurmerk “Kwaliteit laat je zien” dragen, minimaal drie productiebedrijven en minimaal drie non-productiebedrijven, goede bereikbaarheid met het openbaar vervoer en bedrijven die tenminste één van de volgende diersoorten had: konijn, kip, koe, paard of geit. Over deze onderwerpen is goed nagedacht bij het trekken van de steekproef. Echter kon niet beslist worden welke boerderijen (binnen deze selectiecriteria) mee zouden werken, dit was op vrijwillige basis. De boerderijen zijn telefonisch benaderd met de vraag of zij, na uitleg te hebben

gekregen over het onderzoek, mee wilden werken aan het onderzoek. De bedrijven die telefonisch benaderd zijn, waren willekeurig gekozen. Echter lag de beslissing voor de deelname bij de zorgboerderijen zelf. Omdat de boerderijen vooraf op de hoogte waren waar dit onderzoek over zou gaan, is het denkbaar dat alleen de boerderijen die het idee hebben dat zij de zaken wat betreft dierenwelzijn op orde hebben, positief hebben toegestemd. Mogelijk zijn hierdoor minder dierenwelzijnsknelpunten waargenomen dan op zorgboerderijen die deelname aan het onderzoek hebben afgewezen zouden zijn gevonden.

5.4 Interview

Het hele onderzoek draait om dierenwelzijn en dierenwelzijnsknelpunten. Ondanks dat er geen officiële definitie is voor dierenwelzijn en iedereen er wel een beeld bij heeft, is het begrip tijdens het interview niet gedefinieerd. Tijdens het interview zijn wel een aantal vragen gesteld waarbij het begrip dierenwelzijn gebruikt is. Mogelijk hadden niet alle respondenten een duidelijk beeld bij dit begrip en waarschijnlijk hebben veel respondenten een wisselend beeld gehad bij het begrip dierenwelzijn. Dit heeft als gevolg voor de resultaten dat de resultaten die zijn voortgekomen uit interviewvragen over dierenwelzijn mogelijk minder eenduidig zijn.

6. Resultatendiscussie

In dit hoofdstuk komt de resultatendiscussie aan bod. Hierin worden opvallende resultaten benoemd en hier worden mogelijke verklaringen voor gegeven. Ook zullen deze opvallende resultaten vergeleken worden met literatuur. De verschillen worden benoemd en hier worden mogelijke verklaringen voor gegeven. Ook wordt af en toe een vergelijking gemaakt tussen vooraf verwachte resultaten en de daadwerkelijke resultaten.

6.1 Knelpunten dierenwelzijn

Wanneer gekeken wordt naar de resultaten, dan blijkt dat uit de observaties op het gebied van dierenwelzijn opvallende resultaten zijn te vinden die knelpunten voor het dierenwelzijn op kunnen leveren. Hieronder worden deze mogelijke knelpunten besproken en vergeleken met de literatuur. Er wordt met behulp van de literatuur uitgelegd waarom het hier gaat om knelpunten. In de laatste subparagraaf worden mogelijke verklaringen gegeven voor de gevonden knelpunten.

6.1.1 Voeding

Op zeven van de elf boerderijen waren dieren die geen beschikking hadden over water. Het is belangrijk dat een dier elke dag onbeperkt vers water tot zijn beschikking heeft (LICG, z.d.^e; Levende Have, 2017^b; Callaghan, 2015). Water regelt onder andere de spijsvertering, transport van voedingsstoffen, transport van afvalstoffen en de lichaamstemperatuur (Shukla, z.d.; Vereniging van waterbedrijven in Nederland (Vewin), 2009). Een te lage opname van water kan zorgen voor uitdroging, waaraan een dier in het ergste geval kan overlijden (Bosje, z.d.).

Op zeven van de elf boerderijen ontbrak het ruwvoer bij dieren die wel ruwvoer nodig hebben. Het ging hierbij om paarden, ezels, konijnen, cavia's en geiten. Cavia's (Groen Kennisnet, 2015^b), paarden (Jacobs, 2009), ezels (Rene Wielens Diervoeders, 2016; Levende Have, 2016^a), konijnen (Dierenkliniek Wilhelminapark, z.d.; Diergeneeskundig Centrum Paterswoldseweg, z.d.) en geiten (Levende Have, 2017^a; Landelijke Fokkersclub Nederlandse Landgeiten, z.d.) hebben onbeperkt ruwvoer nodig. Ruwvoer (bijvoorbeeld hooi, gras, luzerne of kuilgras) is zeer belangrijk voor een goede spijsvertering, de vezels in het ruwvoer zorgen ervoor dat de darmen in beweging blijven. Zonder een grote hoeveelheid aan vezels werken de darmen simpelweg minder goed, met diarree of juist verstopping tot gevolg. Bij een onbeperkte hoeveelheid ruwvoer moet een herbivoor veel kauwen op zijn voer. Dit bevordert de werking van het maag-darmstelsel. Daarnaast neemt de speekselproductie toe, wat bij herkauwers pensverzuring kan tegengaan (De Lange, 2016; DeLavel, 2016). Daarnaast zorgt ruwvoer ervoor dat het dier veel kan kauwen en er voldoende buikvulling is waardoor het dier geen hongergevoel heeft. Ook zorgt ruwvoer ervoor dat het dier zich niet verveelt. Ruwvoer kan afwijkend gedrag en maagzweren voorkomen (Jacobs, 2009; Stoffels, z.d.; Dierenkliniek Wilhelminapark, z.d.). Als weinig ruwvoer wordt aangeboden en de dieren dus minder kauwen, kan dit daarnaast ook gevolgen hebben voor de tanden en kiezen. Deze slijten minder af met gebitsproblemen tot gevolg (Stoffels, z.d.).

Naast ruwvoer voor deze herbivoren, kan ruwvoer ook positieve effecten hebben bij varkens en kippen. Het welzijn, het gedrag en de gezondheid van kippen kan toenemen door het aanbieden van ruwvoer. Echter geldt bij kippen, in tegenstelling tot de bovengenoemde dieren, dat ruwvoer met mate gegeven moet worden (Levende Have, 2016ⁱ). Varkens krijgen vaak alleen makkelijk verteerbare voeding, zoals bijvoorbeeld brok. Om het hongergevoel tegen te gaan, kan het verstrekken van ruwvoer een goede aanvulling zijn op het dieet van een varken. Met ruwvoer is een varken ook langer bezig, wat beter aansluit bij de natuurlijke behoefte van varkens. Dit kan afwijkend gedrag voorkomen. Het welzijn en het gedrag kan dus verbeteren door ook varkens ruwvoer te voeren (Levende Have, 2015^d; Huisman, 2008). Echter is bij geen van de zorgboerderijen ruwvoer

voor varkens en kippen aangetroffen. Wel liepen zij vaak buiten of hadden zij de beschikking over stro (als bodembedekking), wat ook voor een gedeelte van de ruwvoerbehoefte kan zorgen.

Van de negen boerderijen waar kippen worden gehouden, was er één boerderij waar de kippen grit kregen. Op de overige boerderijen hadden de kippen geen beschikking tot grit. Grit is belangrijk voor het verteren van voedsel en voor het produceren van de eischaal. Geschikt grit is een mengsel van kleine steentjes (maagsteentjes, maagkiesel) en fijngehakke schelpen. Kippen (en ander pluimvee) hebben de steentjes nodig om hun voedsel in de krop fijn te malen. Daarnaast hebben zij de gehakte schelpen nodig omdat dit veel kalk bevat, wat nodig is voor het maken van de eischaal (Kippenhuis.nl, 2017; Levende Have, 2016^d; LICG, z.d.^b). Wanneer kippen geen geschikt grit krijgen, kunnen zij hun voedsel niet goed verteren en kunnen de eierschalen zwak worden. In het ergste geval gaan de kippen voedingsstoffen missen en wordt het calcium voor het maken van de eierschalen uit de botten onttrokken wat zorgt voor zwakke kippen (Levende Have, 2016^d).

6.1.2 Voedingstoestand

Op acht van de elf boerderijen is overgewicht bij dieren waargenomen. Het overgewicht kwam voornamelijk voor bij konijnen, varkens en pony's. Overgewicht kan in het algemeen zorgen voor het eerder slijten van gewrichten, kortademigheid, hart- en vaatziekten, minder uithoudingsvermogen, vetgezwollen, vermindering van de afweer en een verhoogde kans op huidproblemen (LICG, 2016; Dierenhospitaal Visdonk, 2012). Daarnaast kan overgewicht bij konijnen ervoor zorgen dat zij hun blindedarmkeutels niet meer kunnen opeten waardoor zij zeer belangrijke voedingsstoffen gaan missen (LICG, 2016) en de ontlasting aan de kont blijft plakken wat weer voor madenziekte (myiasis) kan zorgen (De Vries, 2014; LICG, z.d.^f). Overgewicht bij paarden kan naast de algemene gevolgen van overgewicht ook zorgen voor spijsverteringsproblemen (Levende Have, 2015^c; Van den Bergh). Daarnaast wordt de kans op hoefbevangenheid verhoogd. Hoefbevangenheid is een ziekte waarbij een aantasting van een verbinding in de hoef ontstaat, die voor ernstige pijn kan zorgen (Levende Have, 2015^a).

Op drie boerderijen kwamen dieren voor die te mager waren. Wanneer een dier te weinig voer krijgt kan deze een tekort aan voedingsstoffen krijgen waardoor deze ziek kan worden. Het spier- en vetweefsel wordt uiteindelijk ook afgebroken wat kan zorgen voor een belemmering in de dagelijkse bezigheden (Voedingscentrum, z.d.).

6.1.3 Huisvesting

Op zeven van de elf boerderijen waren dieren individueel gehuisvest, terwijl dit groepsdieren zijn. Het ging hierbij voornamelijk om konijnen, paarden op stal en kalveren of pinken. Ook was op één boerderij een varken individueel gehuisvest. Konijnen (LICG, z.d.^d; Stichting Vier Voeters, z.d.), varkens (Over Varkens, 2012; Levende Have, 2016^h), paarden (KNHS, z.d.; Teunissen, z.d.; LICG, z.d.^g) en koeien (Westerveen, 2014; Levende Have, 2015^b) zijn groepsdieren. Voor het welzijn van groepsdieren is contact met soortgenoten onmisbaar. Dit voorkomt eenzaamheid en stimuleert beweging en het uiten van natuurlijk gedrag (Stichting Vier Voeters, z.d.). Ook kan samenleven met soortgenoten stress verminderen (Hesterman, z.d.). Groepsdieren voelen zich dus veel prettiger met gezelschap van minstens één soortgenoot (KNHS, z.d.; LICG, z.d.^g). Hieruit blijkt dat een groepsdier individueel huisvesten een knelpunt is dat op zeven van de elf bezochte zorgboerderijen bij (een aantal) dieren voorkomt.

Een ander knelpunt was vuile stallen. Op acht boerderijen waren vuile stallen aanwezig, voornamelijk bij paarden en koeien. In vuile stallen zijn meer ziektekiemen aanwezig (Dierengezondheidszorg Vlaanderen, z.d.). Daarnaast kunnen bij de dieren luchtwegproblemen en irritaties aan de ogen ontstaan door veel mest in de stal. Door gladde vloeren en veel mest kunnen problemen aan de poten ontstaan zoals kreupelheid of ontstekingen aan de poten. Bij (melk)koeien kunnen vuile stallen

ook uierontsteking tot gevolg hebben, omdat er geen schone ligplaats voor de dieren beschikbaar is (Wakker Dier, 2013).

6.1.4 Mogelijke verklaringen knelpunten dierenwelzijn

Uit de bovenstaande subparagrafen blijkt dat er knelpunten zijn gevonden op het gebied van voeding, voedingstoestand en huisvesting. Voor deze resultaten zijn grotendeels vergelijkbare verklaringen te vinden, deze worden hieronder besproken.

6.1.4.1. Kennis en achtergronden zorgboeren

Opvallend was dat niet op iedere zorgboerderij iemand werkt met een dier-gerelateerde opleiding of achtergrond, terwijl dit wel verwacht werd door de onderzoekers. Op twee boerderijen werken alleen mensen met een zorgachtergrond. Op de andere boerderijen werkten parttime medewerkers met een dierachtergrond of het bedrijf was een productiebedrijf met dieren. Echter had ook hier de zorgboer niet altijd een opleiding gedaan over dieren. Er was dus niet altijd iemand aanwezig met kennis van dieren. Het was ook opvallen dat er voornamelijk knelpunten zijn gevonden tijdens de algemene observaties, terwijl verwacht werd dat er voornamelijk knelpunten gevonden zouden worden in de interactie tussen cliënten en dieren. Het gebrek aan kennis is een mogelijke verklaring voor de gevonden knelpunten op het gebied van voeding, voedingstoestand en huisvesting. Het gebrek aan ruwvoer, water en grit kan komen doordat de dieren dit net hadden opgedronken of opgegeten op het moment van observatie, wat duidt op een te kleine waterbak en een te kleine hoeveelheid ruwvoer en grit voor dat dier. Er werd ook gezien dat het voer soms niet goed werd verspreid. Het voer lag dan op één hoop waardoor niet alle dieren toegang hadden tot het voer. Het onjuist voeren van dieren is een bekend knelpunt op zorgboerderijen (van Dijk & Hassink, 2002; de Bruin & Landman, 2015). Mogelijk beseffen de zorgboeren niet hoe belangrijk ruwvoer, grit, water, geschikte voeding en een schone stal voor dieren is. Ook het belang van soortgenoten voor groepsdieren is mogelijk niet bekend. Het kan zijn dat zij niet op de hoogte zijn van de gevolgen die deze knelpunten met zich meebrengen.

Tijdens de interviews is aan iedere respondent de vraag gesteld wat zij zouden willen verbeteren op het gebied van dierenwelzijn, als er geen beperkingen zouden zijn van tijd en geld enzovoort. Opvallend was dat op deze vraag ook antwoorden werden gegeven die niets met dierenwelzijn te maken hebben. Ongeveer een kwart van de antwoorden bestond uit wensen die de zorgboeren hebben voor het bedrijf of voor de cliënten, maar niet voor het verbeteren van het dierenwelzijn. Er werd bijvoorbeeld genoemd dat respondenten graag een paardenbak willen hebben (R4; R13), meer kippen (R2; R13) of meer hobbydieren willen (R14). Ook hiervoor is een verklaring het ontbreken van kennis, zij weten mogelijk niet wat zij kunnen verbeteren op het gebied van dierenwelzijn.

Net zoals uit dit onderzoek naar voren is gekomen, blijkt ook uit andere literatuur dat er weinig kennis is onder zorgboeren op dierengebied (Ophorst, et al., 2014; Buring en Bruins, 2013). Een mogelijke verklaring hiervoor is, is dat er geen criteria op het gebied van dierenwelzijn zijn voor het runnen van een zorgboerderij. Mits aan de Wet op de Ruimtelijke Ordening, de Wet Milieubeheer, het bestemmingsplan en de Arbeidsomstandighedenwet gehouden wordt, kan je in principe een zorgboerderij beginnen (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^e). Dit kunnen dus ook mensen zijn zonder dierkennis.

Er kwam wel duidelijk naar voren dat het welzijn van de dieren over het algemeen beter was op de productiebedrijven of op de bedrijven waar (parttime) medewerkers werkten met een dierachtergrond, dan op de bedrijven met alleen zorgmedewerkers. Hierbij staken de productiebedrijven er bovengaan als het gaat om dierenwelzijn (zie tabel 9: "Overzicht knelpunten"). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de mensen die naast de zorg ook veel en intensief met de dieren werken, meer kennis hebben over dieren. Ook uit de literatuur blijkt dat bij medewerkers op

zorgboerderijen met alleen een zorgachtergrond, kennis op diergebied vaak ontbreekt, terwijl de medewerkers met een agrarische achtergrond dit juist wel bezitten (Ophorst et. al., 2014). De Federatie Landbouw en Zorg geeft aan dat één van de criteria voor het runnen van een zorgboerderij, is dat de medewerkers gezamenlijk voldoende kennis moeten bezitten op het gebied van zorg én landbouw (Federatie Landbouw en Zorg, z.d.^a). Dit blijkt in de praktijk dus niet altijd het geval te zijn.

6.1.4.2 Begeleiding en controle

Een andere verklaring is dat cliënten taken niet goed uitvoeren, hier geen begeleiding bij aanwezig is en geen controle plaatsvindt. Hierdoor kan het zijn dat dieren te veel, te weinig of onjuiste voeding krijgen. Ook kan het zijn dat hierdoor de stallen niet voldoende worden schoongemaakt wat vuile stallen tot gevolg heeft.

Uit de interviews en observaties kwam naar voren dat, als er een veehouder is, deze niet altijd aanwezig is of niet intensief is betrokken bij de zorg. Daarnaast kwam uit de observaties naar voren dat op vijf boerderijen niet constant begeleiding aanwezig was. Ook wordt er niet altijd ingegrepen bij incidenten. Uit de resultaten bleken zeventien incidenten te zijn waargenomen tijdens de interactie tussen cliënten en dieren. Bij acht van deze incidenten was geen begeleiding aanwezig, bij de overige negen incidenten wel. Bij iets meer dan de helft van deze incidenten waarbij wel begeleiding aanwezig was, heeft de begeleiding niet ingegrepen tijdens dit incident. Wanneer geen begeleiding aanwezig is kunnen eerder incidenten voorkomen of worden incidenten niet gecorrigeerd, wat mogelijk heeft bijgedragen aan de bovengenoemde dierenwelzijnknelpunten. Daarnaast blijkt dat als er wel begeleiding aanwezig is, er in meer dan de helft van de gevallen niet wordt ingegrepen wanneer een incident zich voordoet. Een mogelijke verklaring voor te weinig begeleiding kan zijn dat door geldgebrek niet genoeg begeleiders ingezet kunnen worden. Vanaf 2015 is er veel veranderd in de zorg en hebben flinke bezuinigingen plaatsgevonden (zorgpremie.net, 2014; Badir, 2014). Eén respondent heeft ook aangegeven dat dit ervoor heeft gezorgd dat zij minder begeleiders hebben op de zorgboerderij. Dat begeleiding niet ingrijpt bij incidenten kan weer komen door gebrek aan kennis waardoor het incident niet herkend wordt als dierenwelzijnknelpunt.

Naast geen of te weinig begeleiding is een andere mogelijk verklaring voor de gevonden dierenwelzijnknelpunten dat er geen of te weinig controle plaatsvindt op de activiteiten die door cliënten worden uitgevoerd. Zoals in de methodediscussie besproken is, werd er geen controle waargenomen tijdens de observaties. Zonder controle op de werkzaamheden van de cliënten kunnen er eerder knelpunten op het gebied van dierenwelzijn ontstaan. De gevonden knelpunten op het gebied van voeding, voedingstoestand en huisvesting kunnen dus verklaard worden door het ontbreken van controle. Echter hebben de respondenten wel aangegeven dat zij controle uitvoeren. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat zij denken dat ze alle uitgevoerde werkzaamheden controleren, maar dit in werkelijkheid niet dagelijks gebeurt, of dat dit niet voldoende gebeurt.

6.1.4.3 Regels

Een andere mogelijke verklaring voor bovengenoemde knelpunten is het ontbreken van (geschikte) regels. Uit de interviews kwam naar voren dat de regels niet worden nageleefd of dat het lastig is om cliënten aan te spreken op de regels. Daarnaast blijken op drie boerderijen alleen mensgerichte regels te zijn of regels waarbij het vooral om de veiligheid van de cliënt draait. Ook zijn op twee boerderijen geen regels vastgelegd over de omgang met dieren of worden er geen vaste regels gehanteerd. Een verklaring hiervoor is dat begeleiders de zorg voor de cliënten vooropstellen op de zorg voor de dieren of dat de zorg voor de cliënten veel meer aandacht vraagt dan de zorg voor de dieren. Dit blijkt ook uit de literatuur (Hassink, 2002).

6.1.4.4 Welzijn cliënt voorop

Daarnaast kan het zo zijn dat zorgboeren te veel aandacht besteden aan de cliënten en te weinig aandacht besteden aan de dieren. De knelpunten op het gebied van voeding en water worden mogelijk over het hoofd gezien omdat de focus te veel op de cliënten ligt. Op het gebied van het individueel huisvesten van groepsdieren kan het zo zijn dat individueel gehuisveste dieren voor meer werkgelegenheid zorgen, of dat het veiliger is voor de cliënten. Uit de resultaten kwam naar voren dat het welzijn van de cliënt voorop staan, en ook uit andere literatuur blijkt dat door de zorg voor de cliënten de zorg voor de dieren op de achtergrond kan verdwijnen (Hassink, 2002). Hierdoor kan het ook zijn dat de stallen te weinig worden uitgemest omdat de cliënten structuur nodig hebben en vaker uitmesten niet in hun schema past (De Bruin en Landman, 2015). Het knelpunt van vuile stallen kan hiermee verklaard worden.

6.2 Interactie

In de interactie tussen de dieren en cliënten zijn een aantal mogelijke knelpunten naar voren gekomen tijdens de observaties en interviews.

Bij paarden werd gezien dat deze ruw gehanteerd werden aan het halster, ruw werden aangesingeld of ruw werden gereden. Ook werd gezien dat paarden soms een tik kregen van cliënten. Ook bij andere dieren werd gezien dat deze een tik kregen van cliënten. Dit werd bijvoorbeeld gezien bij konijnen en bij koeien. In de 'Wet dieren' en 'Besluit houders van dieren' (Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit, z.d.; Ophorst et al., 2014) staat dat het zonder redelijk doel verboden is om een dier pijn of letsel toe te brengen en het welzijn of de gezondheid van een dier aan te tasten (Overheid.nl, 2015). Ook uit de literatuur blijkt dat het kan voorkomen dat dieren ruw met de dieren omgaan (Ferwerda van Zonneveld et al., 2011) en dat dieren verkeerd gehanteerd worden (Buring en Bruins, 2013). Het ruw behandelen kan ervoor zorgen dat dieren schuw worden in de omgang met mensen.

Doordat hokken werden opengelaten tijdens het schoonmaken of werden vergeten dicht te doen na het op stal zetten van de dieren, ontsnapten er dieren. Dit werd gezien tijdens het observeren en bevestigd tijdens de interviews. Uit onderzoek bleek dat het laten ontsnappen van dieren door cliënten een bekend knelpunt is (Ferwerda-van Zonneveld, et al., 2011). Wanneer dieren ontsnappen kunnen deze zichzelf of anderen verwonden. Ook kan het ontsnappen zorgen voor een onbekende situatie welke stress op kan leveren. Het vangen van de dieren is ook vaak een stressvolle situatie.

Uit de interviewresultaten kwam naar voren dat zieke of verwonde dieren eerder worden opgemerkt als de cliënten er wel zijn dan als zij er niet zouden zijn. Echter bleek uit de literatuur dat het kan zijn dat door de zorg voor de cliënten minder snel wordt gereageerd op dieren die zorg nodig hebben, waardoor een ziekte of het werpen van jongen soms later ontdekt wordt (Hassink, 2002). Dit kan nadelige gevolgen hebben voor het dierenwelzijn. Ziektes en verwondingen kunnen verergeren en het kan risico's opleveren voor pasgeboren dieren wanneer dit te laat ontdekt wordt.

Mogelijke verklaringen voor bovengenoemde knelpunten, zijn grotendeels hetzelfde als de verklaringen voor de knelpunten op het gebied van het algemeen dierenwelzijn. De ruwe omgang met dieren en het laten ontsnappen van dieren kan komen door het ontbreken van begeleiding en regels. Daarnaast zou het ook kunnen komen door het type cliënt. Omdat cliënten zich op een andere manier uiten dan dieren, kunnen incidenten ontstaan met dierenwelzijnsknelpunten tot gevolg. Dit zou voorkomen kunnen worden wanneer de zorgboer de juiste kennis zou hebben over de cliënten én over de dieren. De begeleiding en regels kunnen dan aangepast worden om deze incidenten zoveel mogelijk te voorkomen. Gebrek aan kennis is dus ook hier een mogelijke verklaring voor het ontstaan van dierenwelzijnsknelpunten. Voor het verschil in de resultaten en literatuur op

het gebied van het herkennen van zieke of verwonde dieren, is een mogelijke verklaring dat de focus op zorgboerderijen meer op de cliënten ligt dan op de dieren. Hierdoor kan het gebeuren dat de zorgboeren niet precies weten hoeveel zieke of verwonde dieren zij over het hoofd zien of dit pas later opmerken.

Opvallend is dat voor alle dierenwelzijnsknelpunten, en ook voor de knelpunten op het gebied van interactie tussen cliënten en dieren, voornamelijk verklaringen gevonden worden die buiten de interactie liggen. De algemene knelpunten kunnen grotendeels verklaard worden door mogelijke oorzaken die niets met de interactie te maken hadden. Mogelijke oorzaken zijn het gebrek aan kennis bij de zorgboeren op het gebied van dieren, te weinig of onjuiste begeleiding en afwezigheid van controle, het ontbreken van regels over de omgang met dieren en het voorop stellen van het welzijn van de cliënt waardoor dierenwelzijnsknelpunten over het hoofd worden gezien. Een aantal van deze verklaringen hangt wel sterk samen met de aanwezigheid van de zorgtak. Voornamelijk het vooropstellen van de cliënten is wel degelijk een probleem dat zich alleen op zorgboerderijen voor zal doen. Ook het ontbreken van begeleiding als mogelijke oorzaak van dierenwelzijnsknelpunten is een probleem dat zich specifiek voordoet op zorgboerderijen. Het ontbreken van (geschikte) regels en het ontbreken van dierkennis, is een probleem dat voornamelijk door de zorgboeren zelf opgelost dient te worden en weinig met de interactie tussen cliënten en dieren te maken heeft.

6.3 Houding zorgboer

Over de houding van de zorgboer zijn op het gebied van dierenwelzijn, dierenwelzijnsrichtlijnen en dierenwelzijnskeurmerk opvallende resultaten gevonden. Dit wordt hieronder besproken. Daarnaast wordt ook de totale zorghouding van de zorgboer besproken.

6.3.1 Dierenwelzijnskeurmerk en -richtlijnen

Mogelijke knelpunten op het gebied van een dierenwelzijnskeurmerk en dierenwelzijnsrichtlijnen zijn de negatieve houding van zeven respondenten tegenover een dierenwelzijnskeurmerk en van vijf respondenten tegenover dierenwelzijnsrichtlijnen. Ook wordt er op negen boerderijen niet gewerkt met dierenwelzijnsrichtlijnen. Daarnaast gaf de helft van de respondenten die niet met dierenwelzijnsrichtlijnen werken ook aan dat zij hier niet bekend mee zijn. Wanneer niet met dierenwelzijnsknelpunten of –richtlijnen gewerkt wordt kan het zijn dat het dierenwelzijn niet volledig gewaarborgd wordt, wat weer is terug te zien in de resultaten. Dit terwijl uit de literatuur blijkt dat de bijdrage van het dier aan de zorg gedaan moet worden op een manier dat zowel het welzijn van het dier als dat van de cliënt gewaarborgd wordt (Ophorst et al., 2014). Een mogelijke verklaring voor deze negatieve houding ten opzichte van een dierenwelzijnskeurmerk en het niet werken met dierenwelzijnsrichtlijnen, is dat de zorgboeren dierenwelzijn niet belangrijk genoeg vinden. Ook kan dit weer te maken hebben met het ontbreken van kennis.

6.3.2 Dierenwelzijn

Ondanks dat vier respondenten expliciet hebben aangegeven dat zij dierenwelzijn belangrijk vinden en geen van de zorgboeren heeft aangegeven dierenwelzijn niet belangrijk te vinden, zijn er toch behoorlijk wat knelpunten gevonden met betrekking tot dierenwelzijn. Daarnaast komt ook uit de resultaten naar voren dat het welzijn van de cliënten voorop staat. Hieruit kan worden afgeleid dat de zorgboeren dierenwelzijn niet zo belangrijk vinden als zij zeggen en dat zij dus geen positieve houding hebben ten opzichte van dierenwelzijn. Toch zijn er geen aanwijzingen gevonden dat de knelpunten door opzet van de zorgboeren ontstaan. Op alle bezochte boerderijen waren de onderzoekers meer dan welkom en mochten zij alles zien. De onderzoekers werden op alle boerderijen vrijgelaten in het onderzoek, zij mochten het gehele bedrijf bekijken zonder toezicht van de zorgboer. Een mogelijke verklaring is dat er geen sprake is van opzet bij de gevonden dierenwelzijnsknelpunten, maar eerder van onwetendheid of gebrek aan kennis. Dit blijkt ook uit het

feit dat zorgboeren weinig verbeteringen voor het dierenwelzijn konden noemen wanneer hiernaar werd gevraagd. Ook werden er verbeteringen genoemd die niks met dierenwelzijn te maken hebben. Een verklaring voor deze resultaten kan zijn dat de respondenten niet goed hebben geluisterd naar de gestelde vraag. Dit zou weer kunnen komen omdat zij alleen bepaalde woorden uit de vraag hebben opgevangen waarover zij graag iets wilden vertellen. Maar het ontbreken van kennis kan hier dus ook een knelpunt zijn. Ook kan het zo zijn dat de zorgboeren weldegelijk, zoals zij aangaven, een positieve houding hebben ten opzichte van dierenwelzijn, maar dat zij hier niet naar handelen. Er is gebleken dat dit ook voor kan komen onder de Nederlandse bevolking. Zij vinden dierenwelzijn belangrijk, maar handelen hier niet altijd naar of negeren bepaalde aspecten van dierenwelzijn (Martens, 2014).

6.3.3 Zorghouding

Als gekeken wordt naar de zorghouding van de zorgboeren, dan is het opvallend dat deze tegenover de cliënten positief lijkt te zijn en tegenover de dieren minder positief. Er is bijvoorbeeld gebleken dat begeleiders niet altijd ingrijpen als er een incident plaatsvindt dat negatief uitpakt voor een dier. Ook kwam uit de resultaten naar voren dat de zorgboeren over het algemeen het welzijn van de cliënt belangrijker vinden dan het welzijn van de dieren. Daarnaast zijn op iedere boerderij dierenwelzijnsknelpunten waargenomen en wordt er op slechts twee van de elf boerderijen met welzijnsrichtlijnen gewerkt. Dit alles wijst op het ontbreken van een zorghouding tegenover de dieren op de zorgboerderijen. Ook heeft een van de experts aangegeven dat er mogelijk een zorghouding naar de dieren toe ontbreekt (ER1). Zoals hierboven beschreven zijn er echter geen aanwijzingen gevonden dat dit met opzet wordt gedaan. Een mogelijke verklaring is ook hier weer het ontbreken van kennis.

6.4 Tegensprekende resultaten

Uit de interviewresultaten is een aantal keer naar voren gekomen dat de respondenten zichzelf, over hetzelfde onderwerp tegenspreken. Een voorbeeld hiervan is dat vier respondenten vertelden over incidenten tussen cliënten en dieren op hun bedrijf. Later vertelden drie van deze respondenten dat er geen tot weinig incidenten op de zorgboerderij plaatsvinden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de respondenten zelf geen duidelijk beeld hebben van dierenwelzijn of van het dierenwelzijn en dierenwelzijnsknelpunten op hun bedrijf.

7. Conclusie

In dit hoofdstuk wordt eerst de conclusie op hoofdvraag 1 beantwoord met behulp van het beantwoorden van de deelvragen. Vervolgens wordt hoofdvraag 2 beantwoord met behulp van het beantwoorden van de deelvragen.

7.1 Conclusie hoofdvraag 1

Deelvraag 1

Welke dierenwelzijnsknelpunten die zijn ontstaan door de interactie tussen cliënten en dieren komen er voor op zorgboerderijen?

Er kan geconcludeerd worden dat er meer algemene knelpunten (op de gebieden verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren) zijn gevonden dan knelpunten in de interactie tussen cliënten en dieren. Uit de algemene observaties kwam naar voren dat de knelpunten bestaan uit het ontbreken van water en ruwvoer en het ontbreken van grit voor kippen, vuile stallen waardoor er geen schone ligplek was, overgewicht bij dieren en groepsdieren die individueel gehuisvest worden. Uit de interactie-observaties kwam naar voren dat op een aantal boerderijen de cliënten zelfstandig voer afwegen, cliënten ruw omgaan met de dieren en dat er op een aantal boerderijen geen regels waren in de omgang met de dieren. Andere knelpunten die werden gevonden is dat er niet altijd begeleiding aanwezig was en geen controle op werkzaamheden werd waargenomen.

Deelvraag 2

Welke keuzes hebben zorgboeren gemaakt op het gebied van welzijn voor cliënt en dier over de interactie tussen cliënten en dieren op zorgboerderijen?

De meeste regels die gelden op de zorgboerderijen, zijn gericht op het welzijn en de veiligheid van de cliënten. Op acht van de elf boerderijen gelden daarnaast regels voor cliënten in de omgang met de dieren. Er is op de meeste zorgboerderijen geen rekening gehouden met de keuze voor de dieren of diersoorten. Wel worden af en toe dieren weggedaan omdat deze niet meer geschikt zijn voor de zorgboerderij of worden dieren aangekocht die juist wel goed bij de zorg passen. Veranderingen op het gebied van welzijn voor cliënten bestaan voornamelijk uit aanpassingen in de huisvesting van de dieren om dit beter te laten aansluiten op de zorgtak. Op het gebied van welzijn voor de dieren zijn op twee boerderijen aanpassingen gedaan om het koecomfort te verbeteren zoals het aanschaffen van koematrassen.

Hoofdvraag 1

Welke invloed heeft de interactie tussen dier en cliënt op zorgboerderijen op het welzijn van deze dieren?

Uit de interactie-observaties kwamen als dierenwelzijnsknelpunten naar voren dat op een aantal boerderijen de cliënten zelfstandig voer afwegen, er cliënten zijn die ruw omgaan met de dieren en stresssignalen bij dieren ontstaan door aanwezigheid van cliënten. Daarnaast kwamen veel knelpunten voor in de algemene verzorging, al dan niet veroorzaakt door de combinatie van dieren en zorg. Echter bleken de meeste knelpunten, vooral die op de gebieden van verzorging, huisvesting, voeding en voedingstoestand, gedrag en manier van hanteren, te verklaren met mogelijke oorzaken die buiten de interactie tussen cliënten en dieren lagen. Mogelijke oorzaken zijn het gebrek aan kennis bij de zorgboeren op het gebied van dieren, te weinig of onjuiste begeleiding en afwezigheid van controle, het ontbreken van regels over de omgang met dieren en het voorop stellen van het welzijn van de cliënt waardoor dierenwelzijnsknelpunten over het hoofd worden gezien. Op zorgboerderijen worden zijn dus wel dierenwelzijnsknelpunten waargenomen, maar de meeste kunnen verklaard worden door andere oorzaken dan de interactie tussen cliënten en dieren. Verder bleek uit de interviews dat zes respondenten vinden dat de invloed van de cliënten op dieren positief of neutraal is. Zo krijgen de dieren meer aandacht en worden ze beter gesocialiseerd.

7.2 Conclusie hoofdvraag 2

Deelvraag 1

Welke houding hebben zorgboeren tegenover dierenwelzijn en dierenwelzijnsrichtlijnen en wat is het draagvlak voor dierenwelzijnsrichtlijnen?

Vier respondenten hebben aangegeven dierenwelzijn belangrijk te vinden, de andere respondenten stonden hier neutraal tegenover. Uit de dierenwelzijnsknelpunten die voorkomen op de zorgboerderijen en het ontbreken van de zorghouding ten opzichte van de dieren kan echter afgeleid worden dat de houding van de zorgboeren ten opzichte van dierenwelzijn negatief is. Daarentegen waren er geen aanwijzingen dat dit het geval was en waren er geen aanwijzingen dat de knelpunten met opzet ontstonden. Er bleek eerder sprake te zijn van onwetendheid en gebrek aan kennis. Er kan dus geen eenduidig beeld gevormd worden van de houding van de zorgboeren tegenover dierenwelzijn.

De houding tegenover dierenwelzijnsrichtlijnen is bij vijf respondenten positief en bij vijf respondenten negatief. De andere zes respondenten zijn hier neutraal over. Het draagvlak voor dierenwelzijnsrichtlijnen bestaat binnen dit onderzoek uit minimaal vijf van de zestien respondenten.

Deelvraag 2

In hoeverre worden de gevonden dierenwelzijnsknelpunten herkend door dierenwelzijnsexperts en welke prioriteit geven zij hieraan?

De dierenwelzijnsexperts hebben aangegeven alle gevonden knelpunten te herkennen. Ook zijn alle dierenwelzijnsknelpunten belangrijk volgens de experts. Zij konden hier echter geen prioriteiten aan geven. Wel is er een verschil tussen "gewoon" en "buitengewoon". Op alle zorgboerderijen moet worden voldaan aan de basisbehoeften van de dieren omdat dit onder "gewoon" valt.

Deelvraag 3

Welke adviezen worden gegeven door dierenwelzijnsexperts en zorgboeren om dierenwelzijnsknelpunten te verbeteren?

De zorgboeren gaven aan dat de welzijnsrichtlijnen voornamelijk werkbaar en toepasbaar moeten zijn. Daarnaast werd er genoemd dat zorgboeren graag algemene informatie over de verzorging van dieren willen ontvangen. De experts vinden dat een onderdeel dierenwelzijn toegevoegd moet worden aan het bestaande keurmerk "Kwaliteit laat je zien" en dat het zoönose keurmerk ook in het huidige keurmerk moet blijven. Het advies is om bij het onderdeel dierenwelzijn ervoor te zorgen dat het werkbaar is, de zorgboeren er iets positiefs voor terug krijgen en de kosten laag gehouden worden zodat geen weerstand ontstaat over het keurmerk. Daarnaast werd door zowel de zorgboeren als de dierenwelzijnsexperts aangegeven dat het onderdeel dierenwelzijn niet te groot moet worden. De zorgboeren vinden dat er al voldoende regels zijn waar zij aan moeten voldoen. Ook gaven beide partijen aan dat de kosten laag gehouden moeten worden.

Hoofdvraag 2

Hoe kunnen de gevonden dierenwelzijnsknelpunten over de interactie tussen dieren en cliënten op zorgboerderijen verbeterd worden?

Er is gebleken dat het grootste deel van de knelpunten veroorzaakt worden door het ontbreken van kennis bij de zorgboeren op het gebied van dieren. Het is dus belangrijk om meer kennis te verstrekken. Daarnaast bleek het draagvlak binnen dit onderzoek voor dierenwelzijnsrichtlijnen minimaal vijf van de zestien zorgboeren te zijn. Omdat de dierenwelzijnsexperts hebben aangegeven dat het echt nodig is om het dierenwelzijn te verbeteren en alle gevonden knelpunten belangrijk zijn, is het inzetten van dierenwelzijnsrichtlijnen in de vorm van een welzijnswijzer een eerste stap. Echter is er ook weerstand gevonden tegen dierenwelzijnsknelpunten. De zorgboeren hebben aangegeven dat zij vinden dat er al voldoende regels zijn en dat kosten een probleem zijn. Daarom moeten de dierenwelzijnsrichtlijnen niet te groot zijn en niet te veel geld kosten. Daarnaast moeten de

richtlijnen vooral werkbaar en toepasbaar moeten zijn en algemene informatie over dieren op zorgboerderijen bevatten.

Een andere manier om het dierenwelzijn te verbeteren is het toevoegen van een onderdeel dierenwelzijn in het bestaande keurmerk "Kwaliteit laat je zien". Echter moet hiervoor nog wel aanvullend onderzoek gedaan worden.

7.3 Algemene conclusie

Over het gehele onderzoek kan er geconcludeerd worden dat er knelpunten zijn gevonden op zorgboerderijen, voornamelijk in de algemene verzorging van de dieren. Mogelijke verklaringen voor deze knelpunten liggen voornamelijk in het gebrek aan kennis bij de zorgboer, maar ook in het onvoldoende begeleiding van de cliënten, onvoldoende controleren op werkzaamheden van cliënten, onvoldoende (geschikte) regels en het voorop stellen van de cliënt. Uit de interviews bleek de houding van de zorgboeren tegenover dierenwelzijn neutraal tot positief te zijn, maar uit het aantal knelpunten bleek juist een zorghouding ten opzichte van dieren te ontbreken. Dit komt waarschijnlijk door onwetendheid en gebrek aan kennis. Het verbeteren van de dierenwelzijnsknelpunten is belangrijk en moet zich in eerste instantie richten op het vergroten van de kennis op diergebied van de zorgboeren. Hier zijn namelijk veel knelpunten naar terug te leiden. Met de welzijnswijzer voor het verbeteren van de knelpunten moet wel rekening gehouden worden met de weerstand die de zorgboeren hebben. De wijzer moet daarom vooral toepasbaar zijn, algemene informatie bevatten, niet te lang zijn en niet te veel geld kosten.

8. Aanbevelingen

In dit hoofdstuk zal verteld worden wat de aanbevelingen zijn voor de opdrachtgever wat betreft een welzijnswijzer, een interactieposter, het huidige keurmerk en een deel dierenwelzijn in het huidige keurmerk van de Federatie Landbouw en Zorg, “Kwaliteit laat je zien”. Ook zullen aanbevelingen gegeven worden wat betreft eventuele vervolgonderzoeken.

8.1 Informatie voor de zorgboeren

In deze paragraaf worden de aanbevelingen gegeven die te maken hebben met informatie voor de zorgboeren. Zo worden de welzijnswijzer en de interactieposter besproken.

8.1.1 Welzijnswijzer

Tijdens dit onderzoek is gebleken dat er voornamelijk dierenwelzijnsknelpunten zijn in de algemene delen van het dierenwelzijn op zorgboerderijen. Deze knelpunten kwamen voornamelijk voor in de voeding, huisvesting en verzorging. Aangezien de onderzoekers erg welkom waren op alle zorgboerderijen en de zorgboeren transparant waren in het laten zien van en het vertellen over hun dieren, lijkt dit niet te duiden op onwil. Wel kan dit te wijten zijn aan het ontbreken van de kennis bij de zorgboeren over het verzorgen van de dieren. Het is daarom verstandig eerst kennis te verschaffen voordat er eventueel een dierenwelzijnskeurmerk uitgebracht gaat worden. Het is denkbaar dat de zorgboeren anders niet aan de eisen kunnen voldoen of zich niet aan het keurmerk kunnen houden. Middels een welzijnswijzer kan er een bewustzijn gecreëerd worden over het welzijn van de dieren. In deze wijzer wordt op een korte, duidelijke en overzichtelijke manier algemene informatie gegeven over onder andere de voeding, verzorging, huisvesting, gedrag en manier van hanteren van dieren. Het gaat hierbij om de diersoorten konijn, paard, koe, kip, geit en varken. Na de bewustwording kan de kennis verkregen worden door de welzijnswijzer waarmee het dierenwelzijn verbeterd kan worden. Wanneer deze welzijnswijzer door de Federatie Landbouw en Zorg gepubliceerd en verspreid wordt onder de zorgboeren kunnen deze het dierenwelzijn op hun zorgboerderijen onder de loep nemen en verbeteren.

8.1.2 Interactieposter

Wat betreft de interactie tussen de dieren en de cliënten kan ook informatie gegeven worden aan de zorgboeren. Zo kan er een poster met pictogrammen gemaakt worden met welke handelingen de cliënten wel of niet mogen uitvoeren in de omgang met de dieren. Maar ook welke handelingen zonder begeleiding uitgevoerd mogen worden en bij welke begeleiding aanwezig moet zijn. Dit zou in de vorm van een do's en dont's poster gepubliceerd kunnen worden. Op deze manier kan het welzijn van de dieren gedurende de interactie met cliënten gewaarborgd en verbeterd worden. Wanneer deze poster door de Federatie Landbouw en Zorg gepubliceerd en verspreid wordt onder de zorgboeren kan deze in de stal opgehangen worden zodat de regels duidelijk zijn voor zowel de cliënten als de begeleiders.

8.2 Keurmerk

In deze paragraaf worden de aanbevelingen gegeven die te maken hebben met het huidige keurmerk en een deel dierenwelzijn voor het keurmerk.

8.2.1 Huidig keurmerk

Tijdens de gesprekken met de opdrachtgever is naar voren gekomen dat er een mogelijkheid bestaat dat het onderdeel “Zoönose keurmerk” wat in het huidige keurmerk “Kwaliteit laat je zien” geïmplementeerd is, vervangen gaat worden door een deel dierenwelzijn. Uit de interviews is naar voren gekomen dat het belangrijk is dat het zoönose keurmerk als onderdeel in het huidige keurmerk blijft. Meerdere zorgboeren hebben aangegeven dat zij momenteel kennis vergaren via het zoönose

keurmerk. Een zorgboer gaf aan dat het keurmerk veel brengt en helpt met het verbeteren van het dierenwelzijn (R2). Een andere respondent gaf aan dat hij het dierenwelzijn op de zorgboerderij meet met behulp van het zoönose keurmerk (R7). Beide experts hebben aangegeven dat zij het zoönose keurmerk heel belangrijk vinden omdat het zowel bescherming voor mens als dier biedt. Ook heeft een van de experts aangegeven dat er daarnaast een stukje toegevoegd moet worden om het welzijn van de dieren in het geheel te waarborgen en niet alleen op het gebied van hygiëne en ziektes (ER1; ER2). Zij vinden dus ook dat het zoönose keurmerk in het keurmerk "Kwaliteit laat je zien" moet blijven.

8.2.2 Keurmerk dierenwelzijn

De respondenten van dit onderzoek gaven aan dat als er een keurmerk over dierenwelzijn komt, deze haalbaar, werkbaar en niet te groot moet zijn. Het huidige keurmerk bestaat op dit moment uit 58 pagina's en bevat vele aspecten over het welzijn van cliënt en medewerker. Het is aan te bevelen het keurmerk over dierenwelzijn kleiner te maken zodat het aantrekkelijker wordt voor de zorgboeren.

In het keurmerk dienen verschillende onderwerpen aan bod te komen om het dierenwelzijn op zorgboerderijen te waarborgen of te verbeteren. Deze onderwerpen zijn bijvoorbeeld huisvesting, verzorging, voeding, gedrag, interactie, begeleiding en bijscholing. Voordat dit keurmerk doorgevoerd kan worden is aan te bevelen eerst nog vervolgonderzoek te doen. Meer hierover is te vinden in paragraaf 7.3: "Vervolgonderzoek".

8.3 Vervolgonderzoek

Er zijn vier onderwerpen gevonden waarbij geadviseerd wordt om hier vervolgonderzoek naar te doen. Deze onderwerpen zijn houding en weerstand zorgboeren, biologische bedrijven, haalbaarheidsonderzoek en verschillende doelgroepen.

8.3.1 Houding en weerstand zorgboeren

Het is van belang een vervolgonderzoek te doen naar de houding van de zorgboeren tegenover dierenwelzijn en hun houding tegenover een keurmerk over dierenwelzijn. Op die manier kan duidelijker bepaald worden hoe de zorgboeren denken over dierenwelzijn en hoe de essentie daarvan duidelijk gemaakt kan worden. In de resultaten is naar voren gekomen dat niet alle zorgboeren in het onderzoek positief tegenover een keurmerk staan, zij hebben weerstand. Er kan onderzocht worden waar deze weerstand vandaan komt en hoe een keurmerk aantrekkelijk gemaakt kan worden. Er kan bijvoorbeeld gedacht worden aan korting bij het keurmerk of bij diervoeders. Ook kan na het behalen van het keurmerk dierenwelzijn de term "diervriendelijke zorgboerderij" leiden tot een positief marketingverschil (ER1).

8.3.2 Biologische bedrijven

Voor biologische bedrijven gelden andere regels en wetten dan voor niet-biologische bedrijven, ook wat betreft het dierenwelzijn. Hierdoor kan het zijn dat er op biologische bedrijven minder dierenwelzijnsknelpunten zijn dan op niet-biologische bedrijven. Het is aan te bevelen hier onderzoek naar te doen om te kunnen beslissen of hier een onderscheid in gemaakt kan worden bij het keurmerk over dierenwelzijn. Het kan zijn dat zij aan veel of alle eisen voldoen waardoor een keurmerk over dierenwelzijn overbodig is.

8.3.3 Haalbaarheidsonderzoek

Ook kan er onderzoek gedaan worden naar verschillende ketens om de haalbaarheid en het belang van een dierenwelzijnskeurmerk te testen. Er kan bij zorginstellingen langsgegaan worden om te

onderzoeken wat hun standpunt is wat betreft de zorghouding van de zorgboeren (ER1). Het kan zijn dat zij deze houding belangrijk vinden en garant willen staan voor diervriendelijke zorgboerderijen. Het advies van de experts is hierbij om bijvoorbeeld alleen cliënten door te sturen wanneer een zorgboerderij het keurmerk voor dierenwelzijn heeft. Vervolgens zouden gemeentes benaderd kunnen worden met dezelfde vraag. Zij kunnen ervoor kiezen de uitgave van het Persoonsgebonden Budget (pgb) afhankelijk te maken van het wel of niet behalen van het keurmerk dierenwelzijn. Op die manier zou het keurmerk door afhankelijkheid van de zorgboeren van het pgb, wat een groot deel van hun inkomsten is, behaald moeten worden om een pgb te krijgen voor de cliënten (ER1). Zo worden zorgboerderijen gedwongen het keurmerk te behalen. Ook zou onderzoek gedaan kunnen worden naar de ouders, verzorgers e.d. van de cliënten. Er kan onderzocht worden wat hun houding is tegenover dierenwelzijn en of zij eerder zouden kiezen voor een zorgboerderij met het keurmerk dierenwelzijn. Om het keurmerk aantrekkelijker te maken zou onderzoek gedaan moeten worden naar de randvoorwaarden die de zorgboeren hebben wat betreft het keurmerk. Een te groot keurmerk zou zorgen voor weerstand (ER2). Het keurmerk moet ook wat opbrengen voor de zorgboeren. Er kan onderzocht worden wat het keurmerk aantrekkelijker zou maken.

8.3.4 Doelgroep

Een ander onderzoek dat los staat van het keurmerk zijn de verschillende doelgroepen, de cliënten die op de zorgboerderijen komen. R1 gaf aan dat hij denk dat de doelgroep een rol speelt bij de invloed op het dierenwelzijn. Ook beide experts gaven aan dat het verstandig zou zijn om onderscheid te maken in de verschillende doelgroepen (ER1; ER2). In een vervolgonderzoek zouden de verschillende doelgroepen en hun invloed op het dierenwelzijn onderzocht kunnen worden.

Kortom worden voor eventueel vervolgonderzoek de volgende aanbevelingen gegeven:

- Aanvullend onderzoek naar de houding en weerstand van zorgboeren tegenover dierenwelzijn en een keurmerk voor dierenwelzijn.
- Onderzoek naar hoe een keurmerk aantrekkelijk gemaakt kan worden voor zorgboeren.
- Onderzoek naar het verschil in knelpunten tussen biologische zorgboerderijen en reguliere boerderijen.
- Haalbaarheidsonderzoek bij zorginstellingen, gemeentes en familie en verzorgers van cliënten.
- Onderzoek naar de invloed van verschillende cliëntendoelgroepen op dieren op zorgboerderijen.

Literatuurlijst

AVMA (z.d.^a). Guidelines for Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy and Resident Animal Programs. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <https://ebusiness.avma.org/productcatalog/productcategory.aspx?id=137>

AVMA (z.d.^b). Wellness Guidelines for Animals in Animal-Assisted Activity, Animal-Assisted Therapy and Resident Animal Programs. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <https://ebusiness.avma.org/productcatalog/productcategory.aspx?id=137>

Baarda, D.B., de Goede, M.P.M. (2006). *Basisboek methoden en technieken*. Houten: Wolters – Noordhof B.V.

Badir, M. (2014). Grootschalige hervormingen zorgstelsel in 2015. Gevonden op 29 januari, 2017, op <https://economie.rabobank.com/publicaties/2014/september/grootschalige-hervormingen-zorgstelsel-in-2015/>

Bionext (z.d.^a). Dierenwelzijn. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://www.bionext.nl/consument/alles-over-biologisch/biologische-veeteelt>

Bionext (z.d.^b). Hoe herken je biologisch. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://www.bionext.nl/consument/alles-over-biologisch/keurmerk-controle>

Bionext (z.d.^c). Wat is biologisch-dynamisch? Gevonden op 20 september, 2016, op http://www.bionext.nl/node/56?qclid=CML3ppCdns8CFYky0wod_ywlxw

Bont voor Dieren (2016). Konijn. Gevonden op 24 oktober, 2016, op <http://www.bontkragen.nl/konijn/>

Bos, M. en Hendriks, M. (2011). Onderzoeksrapport, de rol van het dier op de zorgboerderij. Gevonden op 9 oktober, 2016, op <http://www.samhao.nl/webopac/MetaDataEditDownload.csp?file=2:123195:1>

Bosje, T. (z.d.). Mijn hond drinkt niet of weinig. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.mcvoordieren.nl/hond-drinkt-niet>

Buring, R. en Bruins, R. (2013). Afstudeerscriptie, Konijnen in de zorg. Een onderzoek naar welzijnsknelpunten bij konijnen ingezet in zorgsituaties. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <https://hbo-kennisbank.nl/record/oai:www.samhao.nl:VBS:2:123008>

Callaghan, A. (2015). The Importance of Fresh Water. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.animalfriends.co.uk/blog/fresh-water/>

Cursus Dierenwelzijn (z.d.^a). Dieren houden en gebruiken. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://cursus-dierenwelzijn.dierenwelzijnsweb.nl/paginas/OC-33087-4-8df.html>

Cursus Dierenwelzijn (z.d.^b). Gedrag en dierenwelzijn. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://cursus-dierenwelzijn.dierenwelzijnsweb.nl/paginas/OC-33087-4-10df.html>

Cursus Dierenwelzijn (z.d.^c). Oriënteren op dierenwelzijn. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <http://cursus-dierenwelzijn.dierenwelzijnsweb.nl/paginas/33084.html>

De Afstudeerconsultant (2016). Validiteit en betrouwbaarheid. Gevonden op 11 januari, 2017, op, <http://deafstudeerconsultant.nl/afstudeertips/onderzoeksmethoden/validiteit-en-betrouwbaarheid/>

De Bruin, M.A. & Landman, L. (2015). Dierenwelzijn laat je zien! Gevonden op 3 september, 2016, op <https://hbo-kennisbank.nl/record/oai:www.samhao.nl:VBS:2:127717>

De Lange, D. (2016). Ruwvoer. Gevonden op 2 februari, 2017, op <https://www.daphorst.nl/nl/landbouwhuisdieren/herkauwer/medische-informatie/voeding/ruwvoer/>

DeLavel (2016). Basisfysiologie. Gevonden op 2 februari, 2016, op <http://www.delaval.nl/-/Kennisbank/Voeren/Basisfysiologie/>

De Vries, E. (2014). Konijnen met overgewicht laten afvallen. Gevonden op 17 januari, 2017, op <https://www.bunnybunch.nl/informatie/Konijnen-met-overgewicht-laten-afvallen/>

Dierengezondheidszorg Vlaanderen (z.d.). Reinigen en ontsmetten van stallen. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.dgz.be/reinigen-en-ontsmetten-van-stallen>

Dierenhospitaal Visdonk (2012). Overgewicht bij huisdieren. Wat is overgewicht? Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.dierenhospitaal-visdonk.nl/gezelschapsdieren/overgewicht/overgewicht-bij-huisdieren.aspx>

Dierenkliniek Wilhelminapark (z.d.). Konijnenvoer: welk voer is goed voor het konijn? Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.dierenkliniekwilhelminapark.nl/dierinfo/konijn/konijnenvoer.html>

Dierenwelzijnsweb (z.d.^a). Definitie. Gevonden op 5 september, 2016, op <http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/Definitie.htm>

Dierenwelzijnsweb (z.d.^b). Vijf vrijheden. Gevonden op 5 september, 2016, op <http://www.dierenwelzijnsweb.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm>

Diergeneeskundig Centrum Paterswoldseweg (z.d.). Voeding. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.diergeneeskundigcentrum.nl/konijn/voeding>

Dier&Welzijn (2012). Welfare Quality meet dierenwelzijn eenduidig. V-focus, oktober 2012, 11 – 14. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://edepot.wur.nl/232723>

Dingemanse, K. (2015). Soorten interviews. Gevonden op 19 oktober, 2016, op <https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/soorten-interviews/#gefocust>

Duurzame Weidezuivel (z.d.). Koekompas. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.duurzameweidezuivel.nl/koekompas>

Ennik, I., van Erp, L., Hopster, H., Meijberg, W., Poorthuis, M. en Ruis, M. (2011). Dierbare metgezellen, Domeinbeschrijving dierenwelzijn. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <http://edepot.wur.nl/180249>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^a). Criteria voor zorgboerderijen. Gevonden op 17 januari, 2017, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=191&v=0&q=opleiding%20zorgboeren>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^b). Hoe is het ontstaan? Gevonden op 30 augustus, 2016, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=53>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^c). Kwaliteitswaarborg Zorgboerderijen. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=58&dg=zb>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^d). Landbouw en zorg groeit. Gevonden op 1 september, 2016 op, <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=55&hb=72>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^e). Ruimtelijke ordening. Gevonden op 17 januari, 2017, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=74&hb=142>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^f). Wie zijn we. Gevonden op 30 augustus, 2016, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=25>

Federatie Landbouw en Zorg (z.d.^g). Zes typen zorgboerderijen. Gevonden op 31 augustus, 2016, op <http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=56&hb=102>

Ferwerda-van Zonneveld, R.T., Caron-Flinterman, J.F., en Oosting, S. J. (2011). Programma van Eisen voor landbouwhuisdieren in de zorg. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <http://www.wur.nl/nl/Publicatie-details.htm?publicationId=publication-way-343037363036>

Groen Kennisnet (2015^a). Welfare Quality: Meten van dierenwelzijn. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/dossier/dossier-Welfare-Quality-Meten-van-dierenwelzijn.htm>

Groen Kennisnet (2015^b). Welzijn cavia's. Onvoldoende ruwvoer. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/dossier/dossier-welzijn-cavias.htm>

Groen Kennisnet (2016^a). Welzijn geiten. Gevonden op 31 augustus, 2016, op <http://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/dossier/dossier-welzijn-geiten.htm>

Groen Kennisnet (2016^b). Welzijn melkvee. Gevonden op 31 augustus, 2016, op <http://www.groenkennisnet.nl/nl/groenkennisnet/dossier/dossier-welzijn-melkvee.htm>

Groen Kennisnet (z.d.). Vijf vrijheden. Gevonden op 17 januari, 2017, op <https://www.groenkennisnet.nl/nl/dierenwelzijnsweb/dierenwelzijn/vijf-vrijheden.htm>

Hassink, J. (2002). De betekenis van landbouwhuisdieren in de hulpverlening. Gevonden op 9 oktober, 2016, op <http://edepot.wur.nl/8331>

Hesterman, J. (z.d.). Kun je minivarkens in huis houden? Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/varkens/kun-je-een-minivarken-huis-houden>

HKZ (z.d.). HKZ: Basis voor beter. Gevonden op 10 oktober, 2016, op <http://www.hkz.nl/>

Horse Welfare BV (2014). Paardenwelzijn en keurmerk. Gevonden op 1 september, 2014, op <http://keurmerkpaardenwelzijn.nl/>

Huisman (2008). Dunnere varkens door meer vezels. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/magazine/dunnere-varkens-door-meer-vezels>

Jacobs, M. (2009). Al het goede van ruwvoer, de probleemoplosser bij uitstek. Paardensport, 02/2009, 36 – 39. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.hartog-lucerne.com/images/kennisbank/Het-goede-van-ruwvoer.pdf>

Kippenhuis.nl (2017). Kippengrit met maagkiezel. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.kippenhuis.nl/teurlings-kippengrit-met-maagkiezel-3kg>

KNHS (z.d.). 1. Ben jij klaar voor een eigen paard? Gevonden op 15 januari, 2017, op <https://www.knhs.nl/alles-over-paarden/je-eigen-paard-kopen/checklist-paard-kopen/>

Landelijke Fokkersclub Nederlandse Landgeiten (z.d.). Verzorging. Voeding. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.landgeit.nl/index.php/verzorging/57-voeding>

Leenstra, F., Neijenhuis, F., Bosma, B., Ruis, M., Smolders, G., Visser, K. (2011). Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden. Gevonden op 31 augustus, 2016, op <http://edepot.wur.nl/190225>

Levende Have (2015^a). Hoefbevangenheid bij paarden. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/paarden/hoefbevangenheid-bij-paarden>

Levende Have (2015^b). Kudde van runderen. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/runderen/kudde-van-runderen>

Levende Have (2015^c). Overgewicht bij paarden. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/paarden/overgewicht-bij-paarden>

Levende Have (2015^d). Voeding van Varkens. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/varkens/voeding-van-varkens>

Levende Have (2016^a). Ezelvoeding. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/ezels/ezelvoeding>

Levende Have (2016^b). Geiten. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/algemeen/geiten>

Levende Have (2016^c). Konijnen. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/konijnen/konijnen>

Levende Have (2016^d). Legvoer voor kippen. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/pluimvee/legvoer-kippen>

Levende Have (2016^e). Paarden. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/algemeen/paarden>

Levende Have (2016^f). Pluimvee. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/pluimvee/pluimvee>

Levende Have (2016^g). Runderen. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/runderen/runderen>

Levende Have (2016^h). Varkens. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/varkens/varkens-0>

Levende Have (2016ⁱ). Voeding van kippen. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/pluimvee/voeding-van-kippen-0>

Levende Have (2017^a). Voeding van geiten. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/geiten/voeding-van-geiten-0>

Levende Have (2017^b). Water voor paarden. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.levendehave.nl/kennisbank/paarden/water-paarden>

LICG (2016). Overgewicht bij huisdieren. Waarom moet ik overgewicht of zwaarlijvigheid bij mijn huisdier aanpakken? Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.licg.nl/xw/praktisch/gezondheid-mens-en-dier/gezondheid-dier/overgewicht-bij-huisdieren.html>

LICG (z.d.^a). Geit. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.licg.nl/nr/dieren/zoogdieren/geit.html>

LICG (z.d.^b). Kip. Voeding. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.licg.nl/r8/dieren/vogels/vogels/kip.html>

LICG (z.d.^c). Konijn. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.licg.nl/q9/dieren/zoogdieren/konijn.html>

LICG (z.d.^d). Konijn. Huisvesting. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.licg.nl/q9/dieren/zoogdieren/konijn.html>

LICG (z.d.^e). Konijn. Voeding. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.licg.nl/q9/dieren/zoogdieren/konijn.html>

LICG (z.d.^f). Madenziekte (myiasis) bij het konijn. Gevonden op 17 januari, 2017, op <http://www.licg.nl/w1/praktisch/konijnen-en-knaagdieren/gezondheid/madenziekte-myiasis-bij-het-konijn.html>

LICG (z.d.^g). Paard. Gevonden op 21 oktober, 2016, op <http://www.licg.nl/p2/dieren/zoogdieren/paard.html>

Lindeman, L., Reulink, N. (2005). Kwalitatief onderzoek. Gevonden op 5 september, 2016, op [http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20\(2005\)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf](http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20(2005)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf)

Loonwijzer (2016). In 3 stappen vergelijk je je salaris met dat van je beroepsgenoten. Gevonden op 9 oktober, 2016 op, <http://www.loonwijzer.nl/home/salaris/salarischeck?job-id=2421010000000#/>

Martens, P. (2014). Dierenwelzijn: Nederland heeft boter op het hoofd. Gevonden op 29 januari, 2017, op <http://www.trouw.nl/tr/nl/5948/Dierenwelzijn/article/detail/3657544/2014/05/19/Dierenwelzijn-Nederland-heeft-boter-op-het-hoofd.dhtml>

Milieucentraal (z.d.). Biologisch, Europees keurmerk, vlees. Gevonden op 1 september, 2016, op <https://keurmerken.milieucentraal.nl/keurmerken/inhoud/biologisch,-europees-keurmerk,-vlees>

Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (z.d.). Dierwelzijn. Gevonden op 20 september, 2016, op <https://www.nvwa.nl/onderwerpen/dieren-dierlijke-producten/dossier/dierwelzijn>

Ophorst, S., Ruis, M., Pompe, V., de Jong, M., van der Borg, J., Beerda, B., Visser, K. en Oomkes, C. (2014). Dieren in de zorg. Ede: Ontwikkelcentrum

Over Varkens (2012). Waar lijken varkens op? Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://www.overvarkens.nl/het-varken/waar-lijken-varkens-op>

Overheid.nl (2015). Hoofdstuk 2. Dieren. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://wetten.overheid.nl/BWBR0030250/2015-02-01#Hoofdstuk2>

Rene Wielens Diervoeders (2016). Ruwvoer. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.rwdh.nl/dier/ezel/ezelvoer-body-opbouw/ezel-ruwvoer.html>

Rijksoverheid (2015). Arbeidsvoorwaarden hbo 2015. Gevonden op 9 oktober, 2016, op <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/...hbo.../arbeidsvoorwaarden-hbo-2015.pdf>

Scribbr (z.d.). Overzicht van onderzoeksoorten. Gevonden op 6 september, 2016, op <https://www.scribbr.nl/category/onderzoeksmethoden/#exploratief-onderzoek>

Shukla, B. What is are importance of water for humans and animals? Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.preservearticles.com/201101012195/importance-of-water-for-humans-and-animals.html>

Society for Companion Animal Studies Ltd. (2014). Animal-Assisted Interventions Code of Practice for the UK. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.scas.org.uk/wp-content/uploads/2013/06/AAI-Code-of-Practice-SCAS-June-2013.pdf>

Stichting Compassion in World Farming Nederland (2016^a). Dierenwelzijn steeds belangrijker wereldwijd. Gevonden 20 september, 2016, op <https://www.ciwf.nl/nieuws/2016/06/dierenwelzijn-steeds-belangrijker-wereldwijd>

Stichting Compassion in World Farming Nederland (2016^b). Veeindustrie. Gevonden 20 september, 2016, op <http://www.ciwf.nl/vee-industrie/>

Stichting KoeKompas (2015). Over KoeKompas. Gevonden op 1 september, 2016, op <https://zuivelplatform.nl/over-koe-kompas>

Stichting Skal (2008). VERORDENING (EG) Nr. 889/2008 VAN DE COMMISSIE. Gevonden op 1 september, 2016, op <https://www.skal.nl/assets/Wetgeving/verordening-889-2008-versie.pdf>

Stichting Skal (z.d.^a). Biologisch. Gevonden op 9 oktober, 2016, op <https://www.skal.nl/biologisch/>

Stichting Skal (z.d.^b). Welkom bij Skal. Gevonden op 1 september, 2016, op <https://www.skal.nl/>

Stichting Skal (z.d.^c). Wetgeving. Gevonden op 9 oktober, 2016, op <https://www.skal.nl/wet-en-regelgeving/>

Stichting Varkens in Nood (2015). 120 misstanden in de Nederlandse varkenshouderij anno 2015. Gevonden op 31 augustus, 2016, op http://www.varkensinnood.nl/sites/dierenrecht.nl/files/field/attachment/dierenrecht-misstandenrapportvarkensinnoodoktober2015_0.pdf

Stichting Vier Voeters (z.d.). Diervriendelijke houden van konijnen. Gevonden op 15 januari, 2017, op http://www.vier-voeters.nl/files/the_Netherlands/campaignes/huisdieren/Konijnengids.pdf

Stoffels, W.W. (z.d.). Darmproblemen: Voorkomen is beter dan genezen! Voedingsfouten. Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.caviadokter.com/Spijsvertering/preventie-darmproblemen.shtml>

Tailleur, I. E. (2007). Sociaal wenselijk antwoorden en de Big Five. Gevonden op 17 januari, 2017, op <http://dare.uva.nl/cgi/arno/show.cgi?fid=53931>

Termaat, G. (2010). *De zorgboerderij, over de chemie tussen Landbouw en Zorg*. Zutphen: Roodbont Publishers B.V.

Teuling, G. (2014). Bedrijven en dierenwelzijn. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://mvonederland.nl/dierenwelzijn/bedrijven-en-dierenwelzijn>

Teunissen, L. (z.d.) Geschiedenis van het paard. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://edepot.wur.nl/142232>

Theunissen, S. (2016). *Kinderopvang op de boerderij*. Leeuwarden: Van Hall Larenstein

Universiteit Utrecht, Faculteit Diergeneeskunde (z.d.). Dierenwelzijn. Gevonden op 30 september, 2016, op <http://www.uu.nl/organisatie/faculteit-diergeneeskunde/dierenwelzijn>

Van Buuren, M. (2008). De invloed van etniciteit op de sociaal wenselijkheidscore van de Hoe Ik Denk vragenlijst. Gevonden op 17 januari, 2017, op <file:///C:/Users/klapdoos/Downloads/Masterthesis%20Buuren,%20van.pdf>

Van den Bergh (2017). Gewicht bij paarden. Gevaren onder- en overgewicht bij paarden. Gevonden op 15 januari, 2017, op <https://www.paardenarts.nl/kennisbank/gewicht-bij-paarden/#gevaren>

Van der Laan, I. (2010). Dierenwelzijn op kinderboerderijen. *Vakblad Kinderboerderijen, SKBN*, 10-11. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.kinderboerderijen.nl/kinderboerderijen/dierenwelzijn-op-kinderboerderijen>

Van Dijk, M., & Hassink, J. (2002). *Inzet van landbouwhuisdieren op zorg- en kinderboerderijen*. Lelystad: ID-Lelystad BV

Van Ginkel, V. & Meijer, B. (2013). *Paardenwelzijn tijdens het huifbedrijven*. Leeuwarden: Van Hall Larenstein

Van Renterge, D. (2008). De rol van het gezin in de literaire socialisatie van kinderen. Gevonden op 1 januari, 2017, op http://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/295/913/RUG01-001295913_20100001_AC.pdf

Van 't Land (2009^a). Dieren en dierverblijven op de zorgboerderij. Gevonden op 20 september, 2016, op http://www.levendehave.nl/dossier_artikel/dieren-en-diervverblijven-de-zorgboerderij

Van 't Land (2009^b). Doelgroepen van een zorgboerderij. Gevonden op 20 september, 2016, op http://www.levendehave.nl/dossier_artikel/doelgroepen-van-een-zorgboerderij

Veeteelt.nu (z.d.). Spreekbeurtpakket - dieren op de boerderij voor de leerling. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.veeteelt.nu/spreekbeurt/assets/spreekbeurt-veeteelt---voor-de-leerling.pdf>

Vereniging Samenwerkende Kinderboerderijen Nederland (2016). Dieren op de kinderboerderij. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.kinderboerderijen.nl/kinderboerderijen/dieren-op-de-kinderboerderij>

Vereniging van waterbedrijven In Nederland (Vewin) (2009). Wat weet jij van kraanwater? Gevonden op 16 januari, 2017, op <http://www.kraanwater.nu/watweetjijvankraanwater/een-lijf-vol-water/functies-van-water/Pages/default.aspx>

Voedingscentrum (z.d.). Ondervoeding. Gevonden op 17 januari, 2017, op, <http://www.voedingscentrum.nl/nl/mijn-gewicht/ondergewicht/ondervoeding.aspx>

Wakker Dier (2013). Miljoenen staldieren ziek door staan in eigen poep. Gevonden op 16 januari, 2017, op <https://www.wakkerdier.nl/persberichten/miljoenen-staldieren-ziek-door-staan-in-eigen-poep>

Wakker Dier (z.d.). Geen leven in de vee-industrie. Gevonden op 20 november, 2016, op <https://www.wakkerdier.nl/bio-industrie>

Welfare Quality Network (z.d.^a). About us. Gevonden op 4 oktober, 2016, op <http://www.welfarequalitynetwork.net/network/44186/5/0/40>

Welfare Quality Network (z.d.^b). Welfare Quality Assessment Protocols. Gevonden op 1 september, 2016, op <http://www.welfarequality.net/network/45848/7/0/40>

Westerveen (2014). Samenvatting uit Project Quality Handling in de melkveehouderij. Aandachtspunten natuurlijk gedrag en instinct. Gevonden op 15 januari, 2017, op <http://edepot.wur.nl/312771>

Zorgboeren (z.d.). Ontstaan van zorgboerderijen. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.zorgboeren.nl/praktischeinfo.php?id=17>

Zorgboerderijgids (z.d.^a). Geschiedenis zorgboerderijen. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.zorgboerderijgids.nl/algemene-informatie/geschiedenis-zorgboerderijen.html>

Zorgboerderijgids (z.d.^a). Keurmerk zorgboerderijen. Gevonden op 20 september, 2016, op <http://www.zorgboerderijgids.nl/zorgboerderijen/overijssel/item/24-schottincksflier.html>

Zorgpremie.net (2014). Veel minder geld voor zorg. Gevonden op 29 januari, 2017, op <http://www.zorgpremie.net/blog/veel-minder-geld-voor-zorg>

Bijlage I. Topiclijst observatie

Beschrijvende fase

- Beschrijving situatie
- Beschrijving aanwezigen

Verzorging

- Voedingstoestand
- Verzorgingstoestand

Huisvesting

- Groepssamenstelling
- Bewegingsvrijheid
- Hygiëne
- Schuilmogelijkheden

Voeding en water

- Frequentie en manier voederen
- Bereikbaarheid
- Manier verstrekken water
- Kwaliteit voeding, water en bak

Interactie cliënten en dieren

- Gedrag zonder cliënten
- Gedrag in rust met cliënten
- Gedrag tijdens activiteit met cliënten
- Afwijkend gedrag
 - Stresssignalen
 - Stereotiep
 - Zelfbeschadiging
 - Agressie
 - Pijn
 - Angst
 - Ontbreken van spelgedrag
 - Ontbreken van comfortgedrag
- Hanteren

Bijlage II. Topiclijst interview zorgboeren

Uitleg aan de zorgboeren: Voor dit onderzoek maken we een inventarisatie van dierenwelzijnsknelpunten op zorgboerderijen. Het gaan dan vooral om de knelpunten die ontstaan door de combinatie tussen landbouw en zorg, de interactie tussen cliënt en dier. Bij alle onderwerpen vinden we het daarom heel interessant om vooral te weten waarom bepaalde keuzes zijn gemaakt en of dit te maken heeft met het werken met cliënten. We zullen eerst een aantal algemene vragen stellen om een duidelijk beeld van de boerderij en de medewerkers te krijgen. Vervolgens willen we graag praten over een aantal onderwerpen.

Algemeen

- Vermelden in verslag
- Achtergrond en opleiding
- Medewerkers
- Achtergrond zorgboerderij
- Cliënten

Interactie cliënt dier

- Afwegingen en keuzes
 - Diersoort of ras
 - Huisvesting dieren
 - Omgang dieren
 - Verzorging dieren
- Omgangsregels en beleid interactie
- Bescherming van dieren voor incidenten met cliënten
- Socialisatie
- Verantwoordelijkheid en controle
- Voerschema
- Invloed cliënten op dieren
- Hanteren
- Terugtrekken uit contact
- Aantasting dierenwelzijn
- Positieve invloed op dieren

Houding

- Hoeveel geld en tijd zou u kunnen en willen steken in het waarborgen en verbeteren van dierenwelzijn?
- Benodigdheden om dierenwelzijn te verbeteren
 - Geld
 - Tijd (medewerkers)
 - Hulp (kennis)
- Als geld, tijd en kennis geen rol zouden spelen, wat zou u dan op uw boerderij aanpassen?
- Houding dierenwelzijnsrichtlijnen
- Houding keurmerk
 - Zou u daarvoor willen betalen?

Gedrag

- Dierenwelzijn
- Richtlijnen of meet methodes
 - Welfare Quality®
 - Koekompas
 - Keurmerk paard en welzijn
 - Europese Biologische landbouw/Eko /Demeter

Advies

- Verbeteren dierenwelzijnsknelpunten
- Onderwerpen richtlijnen
- Randvoorwaarden

Bijlage III. Topiclijst interview dierenwelzijnsexperts

1. Wat is uw functie en achtergrond?
2. Voornamelijk knelpunten:
 - Verzorging en huisvesting konijn (kleine hokken, individueel, geen ruwvoer)
 - Hanteren van dieren (paard zonder halstertouw, kat en konijn aan vel)
 - Geen of verkeerd voeren van ruwvoer
 - Weinig begeleiding
 - Weinig kennis (geslachten, huisvesting, voeding ed.)
 - Gesloten houding zorgboeren
 - Overgewicht voornamelijk paarden, konijnen en varkens
 - Vaak geen water aanwezig (konijnen, paarden, kalveren, geiten en varkens)
 - Veel vieze stallen zonder droge plekken
 - Ruwe omgang dieren door cliënten
3. Positieve punten:
 - Veel deelnemers werken buiten de stallen (zijn regels voor)
 - Bijna alle dieren waren rustig en niet gestrest
 - Vaak voerschema aanwezig
 - Mesten wanneer dieren buiten waren
 - Bijna alle dieren komen buiten
4. Mening zorgboeren
 - Veel mensen vinden dat het dierenwelzijn al op orde is
 - Zorgboeren willen geen keurmerk, want er zijn al zoveel regels
 - Zorgboerderijen hebben een voorbeeldfunctie voor de deelnemers
 - Willen wel informatie maar geen richtlijnen
 - Te veel keurmerken wekt weerstand op
5. Onze mening
 - Bij niet productiebedrijven minder goed op orde is dan bij productiebedrijven
 - Advies is nodig op algemene gebieden verzorging/voeding/hanteren/huisvesting etc.
6. Stel dat het zoönose keurmerk eruit gaat, wat zullen hiervan de gevolgen zijn?
7. Wat is de toegevoegde waarde van een keurmerk en hoe kunnen we dit duidelijk maken?
8. Hoe begin je met het opstellen van een keurmerk/richtlijn ed.?
9. Goede manier van overbrengen informatie. Niet te veel geld, niet te veel tijd, niet verplicht en persoonlijk advies. Hoe krijg je een goede balans?
10. Welke experts zouden nog meer een aanvulling zijn om mee te praten?

Bijlage IV. Selectieve codering observaties

Selectieve codering algemene observaties

Huisvesting	Verzorging	Voeding	Gedrag	Gezondheid	Begeleiding
Huisvesting	Verzorging	Voeding	Gedrag	Gezondheid	Begeleiding

Selectieve codering interactie-observaties

Dierenwelzijn	Knelpunten	Interactie	Begeleiding	Werkzaamheden	Niet relevant
Dierenwelzijn	Knelpunten	Interactie	Begeleiding	Werkzaamheden	Niet relevant
Dieren					

Bijlage V. Selectieve codering expertinterview

Dierenwelzijn	Keurmerk	Advies	Overig
Welzijnsknelpunten	Keurmerk	Advies	Overig
Dierenwelzijnsinformatie		Aanbevelingen	Niet relevant

Welzijnsknelpunten:

- Interactie
- Houding
- Kennis
- Advies
- Overig

Dierenwelzijnsinformatie:

- Kennis
- Mening

Keurmerk:

- Advies
- Kennis keurmerk
- Overig

Advies:

- Eindproduct
- Onderzoek

Aanbevelingen:

- Interactie
- Vervolgonderzoek
- Overig

Overig

Niet relevant

Bijlage VI. Selectieve codering interviews zorgboeren

Achtergrond	Begeleiding	Dierenwelzijns knelpunten	Keuzes zorgboeren	Houding zorgboeren	Invloed	Werkzaamheden	Niet relevant	Overig
Achtergrond	Begeleiding	Interactie	Veranderingen voor zorg	Regels	Invloed dieren	Werkzaamheden	Niet relevant	Overig
		Dierenwelzijn		Wensen	Invloed zorg			
		Knelpunten		Keurmerk				
		Dieren		Kennis/houding				

Achtergrond:

- Medewerkers
 - Opleiding/ervaring
 - Aantal
- Achtergrond boerderij
- Achtergrond zorgtak
- Deelnemers
 - Aantal
- Overig

Begeleiding:

- Manier van begeleiden
- Hoeveelheid begeleiding
- Controle
- Verantwoordelijkheid
- Overig

Interactie:

- Positief
- Negatief
- Neutraal
- Socialisatie
- Overig

Dierenwelzijn:

- Positief
- Houding
- Beperkingen
- Verbeteringen
- Overig

Knelpunten:

- Knelpunten interactie
- Knelpunten regels
- Knelpunten dieren algemeen
- Overig

Dieren:

- Positief dierenwelzijn
- Overig

Veranderingen voor zorg:

- Veranderingen/aanpassingen
- Niet veranderd

Keuze diersoort

Regels:

- Inhoud regels
- Mogelijke knelpunten dierenwelzijn
- Manier van communicatie
- Overig

Wensen:

- Dieren, verbeteringen welzijn
- Dieren
- Overig

Keurmerk:

- Positief
- Keurmerk neutraal
- Keurmerk negatief
- Richtlijnen/informatie
- Randvoorwaarden
- Overig

Kennis/houding:

- Kennis
- Houding

Invloed dieren

Invloed zorg:

- Positief
- Negatief
- Neutraal
- Overig

Werkzaamheden:

- Werkzaamheden
- Zelfstandig werken
- Overig

Niet relevant

Overig